

הדתה, הדרה וצבא: אפס ביחסי מגדר?

מאת

קארין כרמית יפת* ושולמית אלמוג**

תקציר

השיח העוסק בשוליות הנשית במרחב הצבאי ובהשלכותיה על הדרת נשים במרחב הציבורי שייך לכאורה לעידן אחר – ל"דור הראשון" של שירות הנשים בצה"ל. בג"ץ מילר נשא עימו, כידוע, בשורה של מהפכה מגדרית בצבא, והוליד "דור שני", שבו נפרצו רוב המחסומים שמנעו מנשים שירות משמעותי, מכבד ושוויוני. מאמר זה מבקש להציג תמונת-מצב מורכבת יותר של מעמד הנשים בצה"ל. במסגרתו ישורטט סיפור השוויון המגדרי בצבא כמקטע בתוך נרטיב עמוק ונרחב יותר של הדרת נשים במרחב הציבורי בעשור האחרון. לטענתנו, הגורם המרכזי המבנה את אזרחותן הנחותה של נשים בחברה – האינקורפורציה של ההלכה היהודית במערכת המשפט – נהפך לחסם חדש, סמוי אך כוחני, החותר תחת מעמדן של נשים גם בצבא.

* חברת סגל, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה.

** פרופסור מן המניין, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה, ומנהלת משותפת של המרכז למשפט, מגדר ומדיניות, אוניברסיטת חיפה.
תרומת המחברות שווה.

לכותבות הוענק פרס צגלה למאמר המצטיין בעברית לשנת תשע"ו.

במהלך עבודתנו על המאמר צברנו חובות תודה רבים. מאמר זה עבר תהליכי חשיבה וגיבוש ארוכים, שראשיתם במשפט המבנים לשנת תשע"ד, שערכנו על כללי השילוב הראוי באוניברסיטת חיפה. תודה מיוחדת לפרופ' יגיל לוי על עזרתו הרבה והחשובה – הן במסגרת המשפט המבנים והן בהערותיו למאמר. כמו-כן אנו מבקשות להודות לד"ר נויה רימלט, לד"ר יופי תירוש, לפרופ' אורנה ששון-לוי, לד"ר רוני קמפינסקי, לד"ר אלישבע רוסמן-סטולמן ולעו"ד מישאל שרעבי על שקראו טיוטות קודמות של המאמר וחלקו איתנו תובנות מעוררות מחשבה; לד"ר גילה שטופלר, שהגיבה על המאמר בכנס "משפט וחברה"; ולפרופ' גד ברזילי, על הערותיו במסגרת זו. תודה גם לפרופ' אלוף (במיל') ישי בר, לפרופ' אריאל בנדור, לפרופ' עמנואל גרוס, לד"ר נרי הורוביץ ולשופט יעקב טירקל, אשר שיתפו אותנו בידע הרב שלהם בסוגיות הקשורות למאמר, וכן לשופטי המשפט המבנים – השופטת טובה שטרסברג-כהן, השופט אלוף (במיל') אילן שיף ועו"ד אלוף (במיל') יפתח רון טל – אשר האירו לנו זוויות שונות של הנושא. תודתנו נתונה גם לעוזרי-המחקר שלנו עו"ד גל אמיר ועו"ד שאול בלגי, על סיוע מצוין בהכנת המאמר לרפוס, ואחרונים חביבים – גם לנבחרת הסטודנטים של המשפט המבנים: טל זייד, מיכל מינסקי, יותם מינג' ורונה פרידמן. תודות גם לחברים ולחברות במערכת עיוני משפט, ניר גונן, אבי עזרא ושירי קטלן, ובמיוחד לעורכת אוראל שריקי ולעורכת הראשית פרופ' דפנה הקר, על עבודה מסורה שתרמה רבות להשכחת המאמר. יבואו כל אלה על הברכה.

המאמר מתחקה אחר מגמות ההתחזקות של יסודות דתיים בצה"ל – תופעה המכונה "תהליך ההדתה", ואשר שיאה בהתקנת פקודת מטכ"ל הידועה בשם "כללי השילוב הראוי". הפקודה, שהותקנה על רקע הכלה ליברלית של מיעוט דתי במגמה לאפשר רב־תרבותיות ב"צבא העם", נועדה להסדיר את השירות המשותף של גברים דתיים ונשים תחת קורת־גג צבאית אחת. בפועל, לטענתנו, כללי השילוב מתפקדים ככללי הפרדה, משמשים לכינון מחודש של המחסומים המגדריים שנשים נאבקו במשך שנים על הסרתם, ומכשירים את כינונו של "דור שלישי" של שילוב נשים, העומד בסימן הדרתן. במילים אחרות, המהפכה הדתית מאיינת במידה רבה את הישגי המהפכה המגדרית, ומבקשת להחזיר את הנשים למקומן "הראוי" בצבא ובחברה.

לבסוף, המאמר מנתח את הפקודה בהקשר רחב יותר, כנקודת מפגש בין קואליציות פנים־גבריות כוחניות – המחנה הדתי־המסורתי והמחנה הצבאי־השמרני – הפועלות לקידום אינטרסים משותפים של הדרת נשים. לטענתנו, תהליך ההדתה הידק את הברית המקשרת בין דתיות, צבאיות וגבריות, במהלך שבו דת הביטחון האזרחית חוברת לדת ההלכה היהודית. כך, בשם ערכים של הגנת המדינה וקדושת המחנה מונחים היסודות ל"דור רביעי" חד־מגדרי, החף ככל האפשר מחיילות נשית.

מסקנת המחקר היא כי כללי השילוב הראוי הם הצומת שבו נפגשים שני המכשולים הגדולים ביותר החוסמים את הדרך להשגת שוויון של נשים בחברה הישראלית – דת וצבא – וכי הם מבנים מערך מגדרי מדרגי חד־שישן בין המינים.

מבוא

א. נשים בצה"ל: מסע בין־דורי של שוויון מגדרי

1. דור ראשון: נשים בשולי הצבא

2. דור שני: מהפכה של שוויון מגדרי

3. דור שלישי: "אחורה פגיו!"

ב. הדתה וצבא: על המהפכה הדתית בצה"ל

1. היהדות כעיקרון מארגן חדש של המשטר הצבאי

2. בכפיפה אחת: חופש דת וחופש מדת

ג. דת מול שוויון מגדרי: שילוב אפשרי?

1. תולדותיה של פקודת השילוב הראוי

2. כללי השילוב ככללי הפרדה: מהאדרת נשים להדרתן

3. על הדרה ורב־תרבותיות

4. כללי השילוב הראוי בראי החוקתיזציה של התיאוריה הרב־תרבותית

ד. המהפכה השמרנית: כללי השילוב הראוי כחלק מרצף של עיצוב מדיניות

מגדרית כוללת

1. "השילוב הראוי" כאבן הראשה בבניין יחסי הכוח המגדריים בציונות

הדתית

2. הדת היהודית ודת הביטחון האזרחית כקואליציה רעיונית למען הדרת

נשים

סוף דבר – ותחילתו

מבוא

הממשק המורכב בין מגדר וצבא זכה בתשומת־לב ציבורית ממוקדת בעקבות הצלחתו הסוחפת של אפס ביחסי אנוש – הסרט הנצפה ביותר בישראל של שנת 2014.¹ הסרט הצליח ללכוד במדויק את החוויה הצבאית הישראלית, והפעם מבעד לעיניים נשיות.² דרך סיפורן האישי של חיילות המשרתות בשלישות של בסיס בנגב בשנים 2003–2004, נחשף צבא שגם כעשור לאחר בג"ץ מילר³ מהווה מרחב ציבורי ששוויון מגדרי זר לו. השירות הצבאי הנשי מוצג בסרט כרצף משמים של ביצוע מטלות שוליות וחסרות ערך ממשי, משפילות לעיתים, מתיוק אינסופי ועד הכנת קפה. הסרט מציב תמונת־ראי מול מציאות צבאית יומיומית המתנהלת בפועל באופן לא־שוויוני, כאילו לא אמר המשפט את דברו המפורש בעניין חובתו של הצבא לממש ולקדם שוויון בין גברים לנשים. נשים אכן משרתות כטייסות וכחובלות, ורבות אחרות ממלאות בהצלחה תפקידים שבעבר היו חסומים בפני נשים, אבל הנרטיב הממשיג הראשוני הקשור לנשים וצבא נותר בעינו, מוצק ובלתי־מערער, גם לנוכח סיפורי הצלחה מזדמנים שבמרכזם נשים לוחמות.⁴ על־פי הנרטיב הממשיג הזה, הצבא נותר – כפי שהיה תמיד – מובלעת הבונה ומטפחת אתוס שבמרכזו גברים, הממלאים תפקיד לאומי וחברתי ראשון במעלה. אבני הבניין של האתוס הצבאי הן אחווה גברית, פיקוד גברי, אומץ גברי והקרבה גברית. הבעיה שהסרט כה מיטיב לשקף אינה רק המטען המגדרי של האתוס

- 1 אפס ביחסי אנוש (יולי אוגוסט הפקות, 2014). זהו גם אחד הסרטים הישראליים הרווחיים ביותר בשנים האחרונות. ראו נירית אנדרמן "אפס ביחסי אנוש הוא הסרט הנצפה השנה בקולנוע בישראל" הארץ 29.10.2014.
- 2 עמדה על כך יופי תירוש, במסה שתיארה את הסרט כ"טקסט קולנועי שמבקש למתוח קו מקשר בין סקסיום למיליטריזם". יופי תירוש "אפס ביחסי אנוש? על הקו המחבר בין M-16 לאקדה סיכות" תיאוריה וביקורת 43, 301, 301–302 (2014).
- 3 בג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94 (1995) (להלן: בג"ץ מילר).
- 4 לתפיסתנו, נרטיב ממשיג זה, המשתקף בסרט, שעל־פיו גבריותם של הלוחמים היא בעלת מעמד הגמוני ומגלמת אידיאל חברתי, עומד בעינו גם לנוכח שינויים פוליטיים, חברתיים ומשפטיים בצבא ומחוץ לו. הגבר הלוחם משמש עדיין ייצוג מרכזי של הצבא ותפקידיו, וצבאיות נתפסת לעיתים קרובות כ"מעוז" של גבריות. ראו "גאים במדים – מצבם של חיילים הומואים, לסביות וביסקסואלים בצה"ל: דוח מחקר" 12–13 (ארגון נוער גאה – פורום מחקר, 2006) havruta. org.il/wp-content/uploads/2009/01/RC00016001.pdf והמקורות המאוזכרים שם. כן ראו במיוחד: Eyal Ben-Ari, *Test of Soldierhood, Trials of Manhood: Military Service and Male Ideals in Israel*, in THEORETICAL AND COMPARATIVE PERSPECTIVES: MILITARY, STATE AND SOCIETY IN ISRAEL 239 (Daniel Maman, Eyal Ben-Ari & Zeev Rosenhek eds., 2001) לפירוט בדבר משמעותם ואופני פעולתם של נרטיבים ממשיגים ראו שולמית אלמוג משפט וספרות בעידן דיגיטלי פרק שני (2007).

ולצידו שוליותם של התפקידים הנשיים – על השיעמום והפגיעה בכבוד הכרוכים בהם – אלא האופן שבו מדרג המינים מהווה הנחת-עבודה בסיסית ברורה מאליה ומקובלת על החיילות והחיילים עצמם, וגם על מפקדיהם ומפקדותיהם.

"בעיית הפקידות" בצבא, כפי שכינתה אותה יוצרת הסרט אפס ביחסי אנוש, ואשר בה מתמקדת העלילה,⁵ היא אכן אחד הטעמים הוותיקים והמוכרים ביותר לקשיי השילוב של נשים בצה"ל,⁶ אולם לא בה יתמקד דיוננו. מחקר זה עוסק בבעיה חדשה, אשר רק רמזים בסרט מעידים על כניסתה לתמונה הרב-ממדית והמורכבת של המאבק על מעמדה של הנשים בצה"ל של המאה העשרים ואחת. כך, באחת מעלילות-המשנה מגיעה לבסיס נערה המתחזה לחיילת, כדי לפגוש חייל שניהל איתה בעבר קשר רומנטי קצר. בשעה שבה החייל מקיים יחסי מין בחדרו עם חיילת אחרת, המתחזה מוצאת את חדרו ומתדפקת על דלתו. החייל חוסם את כניסתה באמצעות אזכור תקיף של פקודת השילוב הראוי, האוסרת על חיילים וחיילות לשהות בחדרי המגורים של בני המין האחר בכל עת. מאחורי ההתייחסות החטופה לנהלים ולפקודות בדבר הפרדה מגדרית מסתתר, כפי שישורטט במאמר זה, חסם משפטי חדש בפני שוויון מגדרי בצבא. המאמר דן בפקודת מטכ"ל המכונה "כללי השילוב הראוי" שגובשה בפתח שנות האלפיים, ומזהה אותה כגורם מכונן המגדיר את שירות הנשים בצה"ל ומדיר את נורמות השוויון המגדרי מן המרחב הצבאי. לטענתנו, צמיחת חסם משפטי סמוי אך רב עוצמה זה, הכולם שירות משמעותי, מכבד ושוויוני של נשים, היא תוצאת-לוואי של המשפטיזציה של ההלכה היהודית ושעתוקה מן החיים האזרחיים אל החיים הצבאיים. חוקרות פמיניסטיות רבות זיהו כי הדת והמסורת הן ציר מרכזי שעליו נשען אי-השוויון המגדרי בישראל, וזאת בתיווכו הפעיל של המשפט.⁷ בין היתר, דיני המעמד האישי נשלטים על-ידי הדין הדתי ומבנים משטר משפחתי פטריארכלי המקפח נשים בכל אחד משלבי הקשר הזוגי.⁸ כבוד כלפי נורמות דתיות אף גרם לעיצוב חריג דתי מיוחד לעקרון השוויון הקבוע

5 נטע אלכסנדר "אפס ביחסי אנוש": תליה לביא כבשה את הקולנוע הבינלאומי עם חיילות משועממות" הארץ 19.6.2014.

6 יש לציין כי מנתונים שפרסם צה"ל עולה כי שיעור הנשים המשרתות בצה"ל כפקידות ירד באופן מהותי במהלך השנים ועומד כיום על 12% בלבד (ראו להלן ליד ה"ש 77). עם זאת, השאלה הרלוונטית אינה אם תפקיד מכונה ברישומי הצבא "פקיד/ה", אלא אם במהותו מדובר בתפקיד מנהלי זוטור שבפועל משרתות בו בעיקר נשים. לגבי השאלה מהו שיעור הנשים מבין כלל החיילים המשרתים בתפקידים כאלה, הנתונים העדכניים ביותר שמצאנו עדיין מצביעים על ריכוז נשי גבוה במקצועות הפקידות ("נשים מהוות 71% מסך המשרתים במקצוע הפקיד"). ראו: דו"ח היוה"ל "שנת העבודה 2008 – שירות הנשים: תמונת מצב ופעילויות מרכזיות" (2009).

7 Galia Golan, *Militarization and Gender: The Israeli Experience*, in 20 WOMEN'S STUDIES INTERNATIONAL FORUM 581 (1997); רות הלפרין-קדרי "נשים, דת ורב-תרבותיות בישראל" צביון 4, 5, 9 (2002) ("מקומה של הדת בישראל הוא גורם מרכזי המשפיע לרעה על מעמד הנשים בארץ"); RUTH HALPERIN-KADDARI, *WOMEN IN ISRAEL: A STATE OF THEIR OWN* 166–167 (University of Pennsylvania Press 2004).

8 חוק שיווי זכויות האשה, התשי"א-1951 (להלן: חוק שיווי זכויות האשה), מגן על הסדר זה ואף מקנה לו משנה תוקף – מהלך שהוביל את ספרות המחקר לגנות חקיקה מכוננת זו

בחוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים.⁹ יתר על כן, הזיקה בין דת למדינה יוצרת "אפקט אדווה", המיתרגם לביטויים רשמיים למחצה ואף לביטויים לא־רשמיים הפוגעים במעמדן השווה של נשים.¹⁰ ברובד רחב יותר, יחסי־הגומלין בין דת למגדר היו בסיס לשורה של הסתייגויות ישראליות מהותיות מאמנות בין־לאומיות,¹¹ ובמישור הפנימי הם נהיו לאחת מאבני־הנגף המרכזיות הניצבות בפני כינון חוקה ואף לגורם הראשי ביסוד אופיו ה"נכה" של חוק־יסוד: כבוד האדם וחירותו. נכות חוקתית זו – שנועדה להגן על ההסדר המפלה בדיני המשפחה – מתבטאת הן בהשטמה המכוונת של עקרון השוויון מקטלוג זכויות־היסוד והן בהכללתה של פסקת שמירת הדינים, המצמצמת באופן חסר תקדים את היקפה של החוקה, תוך חיסון המערך החקיקתי הענף שקדם לשנת 1992 מפני ביקורת שיפוטית.¹²

הטענה שבבסיס מאמר זה היא כי אותם כוחות משפטיים הפועלים לרעת נשים בשדה המשפטי האזרחי – דת ונורמות מסורתיות – התפשטו לעבר הזירה הצבאית, ומתוכה החלו לחלוש על מעמדן של נשים בצה"ל ולהחלישו. גורם מרכזי בהקשר זה הוא כללי השילוב הראוי, שבמקורם נועדו להסדיר את השירות המשותף של גברים רתיים ונשים תחת קורת־גג צבאית אחת. כפי שנראה, כיום הכללים מיושמים באופן המסכל את שילובן השוויוני של נשים בצה"ל, והם נהפכו למסמן של הצומת שבו נפגשים שני המכשולים הגדולים ביותר

-
- ולכנותה "חוק שריון זכויות הגבר". ראו פנינה להב "כשהפליאיטיב רק מקלקל: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האישה" **זמנים** 46-47, 149, 159 (1993).
- 9 ראו ס' 3(ד) לחוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התשס"א-2000. עצם קיומו של הסדר נפרד וייחודי, המכשיר הפרדה על בסיס מין מטעמי דת ומסורת, משרד מסר בעייתי בדבר הלגיטימיות העקרונית של פרקטיקות הפוגעות בשוויון המגדרי בין גברים לנשים. ראו נויה רימלט "הפרדה בין גברים לנשים כהפליה בין המינים" **עלי משפט** ג 99, 135 (2003) (להלן: רימלט "הפרדה בין גברים לנשים") (המבקרת את החוק על כך שהוא "מפלה לרעה" הסדר של הפרדה על בסיס מין ומוציא אותו מגדר הדיון הכללי בעקרון השוויון, מתוך תפיסה של שונות מהותית בין גברים לנשים בענייני מיניות וצניעות).
- 10 כביטוייה הקולע של הלפרין־קדרי, לעיל ה"ש 7, בעמ' 11-26; Halperin-Kaddari, לעיל ה"ש 7, בעמ' 167-172. הדרתן של נשים מכהונה כרדינות בבתי־דין ומהשתלבות בחיי הפוליטיקה של מפלגות רתיות – המהוות כרבע מן המרחב הציבורי – הן שתי דוגמות מני רבות השמות לאל את המושג של שוויון זכויות מגדרי.
- 11 הלפרין־קדרי, לעיל ה"ש 7, בעמ' 10-11; גילה שטופלר "גבולות השוויון – הרהורים בשולי ספרה של רות הלפרין־קדרי: *Women in Israel – A State of Their Own*" **משפט וממשל** ח 391, 425-426 (2005).
- 12 ראו ס' 10 לחוק־יסוד: כבוד האדם וחירותו, ס"ח התשנ"ב 150. על הקונספט של "חוקה נכה" ראו בהרחבה: Karin Carmit Yefet, *Unchaining the Agunot: Enlisting the Israeli Constitution in the Service of Women's Marital Freedom*, 20 *YALE J. L. & FEMINISM* 441, 456 (2009).

החוסמים את הדרך להשגת שוויון של נשים בחברה הישראלית – הדת היהודית ו"דת הביטחון" האזרחית.¹³

במובן רחב יותר, אנו מציעות לקרוא את הסיפור של כללי השילוב הראוי כחלק מרצף עמוק ורחב-היקף של מקרי הדרה של נשים במרחב הציבורי, המתרחשים בשנים האחרונות בחסות הלכתית. בשנות התשעים של המאה הקודמת, וביתר שאת מראשית העשור השני של המאה העשרים ואחת, החלה מגמת ההפרדה המגדרית לקבל נופך מוחצן במיוחד, הנוטה לקומם את הרגישות הליברלית הרבה יותר מאשר הדפוסים המוכרים היטב של הדרת נשים בשוק העבודה הקפיטליסטי, במוקדי הכוח הפוליטי ובאקדמיה. כך, למשל, טושטשו דמויותיהן של נשים וילדות על שלטי-חוצות; הן נדחקו לירכתי אוטובוסים של "קווי מהדרין"; נאסר עליהן להישמע בתחנות רדיו מסוימות, לשאת דברי הספד בבתי-עלמין או לתת קולן בשיר באירועים ובטקסים ציבוריים; ונוכחותן הוגבלה ברחובות מסוימים, בבתי-דואר ובקופות-חולים.¹⁴ במסמך שתיעד באופן מפורט אירועים שונים של הדרת נשים ברחבי הארץ נכתב כי "על ההדרה שמתרחשת בצה"ל, אנחנו יודעים הכי פחות... זה נותר תחום ההדרה שלגבי יש הכי הרבה עמימות".¹⁵ מחקר זה מבקש לפוגג את העמימות ולהשלים את נרטיב ההדרה החסר, תוך הצעת תמונה מורכבת של יחסי-הגומלין בין דת, מגדר וצבא. ברקע הדברים עומדת ההכרה בייחודו של צה"ל כארגון מאשר-אזרחות ובצופן הגנטי המיליטריסטי של החברה הישראלית. לנוכח אלה, העמדת חסמים בפני שוויון נשי בצבא וכרסום במעמדן של נשים בארגון שהוא כה מרכזי לאתוס הלאומי משליכים ישירות על המשטר המגדרי של החברה בכללותה.¹⁶

13 Golan, לעיל ה"ש 7, בעמ' 581 (המדגישה כי הדת, הצבא והמיליטריזציה של החברה הישראלית הם הגורמים המרכזיים העומדים בעוכרי השוויון המגדרי בישראל); HALPERIN-KADDARI, לעיל ה"ש 7, בעמ' 166 ("Next to the armed forces, religion is the other factor that is uniquely (important to the situation of women in Israel)").

14 לתיעוד ההתפשטות של ההפרדה המגדרית במרחב הציבורי ראו, באופן כללי, המרכז לפלורליזם יהודי מודרנית למהדרין: הפרדה בין נשים לגברים במרחב הציבורי בישראל (2010). המרכז לפלורליזם יהודי שינה את שמו, וכעת הוא נקרא "המרכז הרפורמי לדת ומדינה". בשנת 2012 פרסם המרכז דוח נוסף, חריף אף יותר, שמאזכר אף הוא בהמשך (ראו להלן ה"ש 298). ראו גם אורנה ששון-לוי "בין הפרדה מיגדרית להדרת נשים: מיגדר במרחב הצבאי" היכן אני נמצאת: פרספקטיבות מיגדריות על מרחב 111, 111-112 (רוני הלפרן עורכת, 2013) (להלן: ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים"); רע"א 6897/14 רדיו קול ברמה בע"מ נ' קולך – פורום נשים דתיות (פורסם בנבו, 9.12.2015).

15 לדוח מפורט בנושא, שנערך בעבור הקואליציה נגד הדרת נשים בכינוז של עו"ד תמי קצביאן מארגון שתי"ל, ראו מרים זלקינד "שוויון במרחב – הצעות יישומיות להתמודדות עם תופעת הדרת הנשים בישראל" (2015) www.shatil.org.il/download/file/fid/9355.

16 פרנסיס רדאי "הצבא – פמיניזם ואזרחות" פלילים ט 185, 186 (2000). אכן, כתיבה פמיניסטית ענפה שבה ומתריעה על כך שפגיעה בשוויון ההזדמנויות של נשים בצה"ל כרוכה באובדן של משאבים כלכליים, חברתיים וסמליים רבי ערך, המתבטאים לא רק ביכולת לפתח קריירה צבאית, אלא גם בשעתוק אי-השוויון לחיים האזרחיים ובהדרת נשים מעמדות של השפעה וכוח במרחב הציבורי. שם, בעמ' 195-201; דניאל פרידמן "שירות נשים במקצועות לחימה ושוויון בחלוקת הנטל: בעקבות בג"ץ 4541/94 אלס מילר נ' שר הביטחון" המשפט ד 27,

חלקו הראשון של המאמר יתאר את תולדות השוויון המגדרי בצה"ל באמצעות שרטוט מהלך בן שלושה דורות: בדור הראשון צה"ל מתאפיין כצבא של גברים שבשוליו צבא-עוזר של נשים; הדור השני – אשר מבחינה כרונולוגית ניתן למקמו ממחצית שנות התשעים לאורך כעשור – מתאפיין במהפכה מגדרית בחסות משפטית, אשר נטרלה לכאורה את מרבית עוקצו של המטען המגדרי שהעיב על השירות הנשי; הדור השלישי עומד בסיומן מהפכת-נגד, שבה האדרת הנשים מומרת בהדרת נשים, אשר מאיימת על הישגיו של הדור השני, ובהקשרים רבים אף מסיגה אותם לאחור.

כדי להבין לעומקו את המעבר מן הדור השני לשלישי, יתחקה חלקו השני של המאמר אחר תהליכי ההתגברות של יסודות דתיים שונים במרחב הצבאי – מגמות המכוננות כפי סוציולוגים של הצבא מהפכת ה"הדתה" בצה"ל. חלק זה יעסוק בניסיון לזהות את הכוחות העומדים מאחורי התקנתה של פקודת השילוב הראוי ואת התכליות שמונחות ביסודה באספקלריה משפטית.

החלק השלישי יחשוף את פועלם החתרני של כללי השילוב ככללי הפרדה וכסוכן מרכזי אך סמוי בהבניית מערך מגדרי מדרגי חדש-ישן בין גברים לנשים. כפי שיתואר, פקודה שנועדה להגן על האינטרסים הלגיטימיים של החייל הדתי בשימור זהותו התרבותית שימשה לכינון מחדש של מחסומים מגדריים רבים שנשים נאבקו במשך שנים על הסרתם. כך גורם-המפתח המבנה את אזרחותן הנחותה של נשים בחברה – הטמעתה של ההלכה הדתית במערכת המשפט – נהפך לחסם החדש החותר תחת מעמדן של נשים בצבא. המחקר מנתח את הכללים בכלים משפטיים ותיאורטיים, ומסקנתו היא כי הפקודה אינה ניתנת להצדקה מספקת – לא בכלים חוקתיים ולא בכלים רב-תרבותיים.

חלקו החותם של המאמר בוחן את כללי השילוב הראוי בהקשר רחב יותר, כנקודת מפגש בין קואליציות שיש להן אינטרס משותף של שימור הגמוניה גברית – המחנה הדתי-המסורתי והמחנה הגברי-השמרני. כפי שנטען בחלק זה, תהליך ההדתה הידק את הברית המקשרת בין דתיות, צבאיות וגבריות, במהלך שבו דת הביטחון האזרחית חוברת לדת ההלכה היהודית, ומניחה את היסודות ל"דור רביעי" חד-מגדרי, שבו אתוס "צבא העם" מאיים ליהפך ל"צבא הגברים".

מסקנת המחקר היא כי הפליה מגדרית בצבא פושטת צורה ולובשת צורה לאורך הדורות השונים של שילוב נשים. חסמים ישנים אינם עוברים מן העולם, אלא משמרים את כוחם להדיר באמצעות מעטה רטורי מסווה של שיח זכויות רב-תרבותי. חתירה אמיתית לקראת שוויון מגדרי בחברה בכלל ובצבא בפרט לא תוכל להתקדם בטרם יוסרו מדרכה אותם חסמים חדשים-ישנים.

Orna Sasson-Levy, *Feminism and Military Gender Practices: Israeli*; (1998) 32-31
Sasson- (להלן): *Women Soldiers in "Masculine" Roles*, 73 Soc. Inq. 440, 445 (2003)
(Levy, *Feminism and Military Gender Practices*)

א. נשים בצה"ל: מסע בין-דורי של שוויון מגדרי

פרק זה מציע להמשיג את כרוניקת השירות הנשי בצה"ל כמהלך בן שלושה דורות.¹⁷ את הדור הראשון ניתן לתאר כמתחיל בהקמתו של צבא ההגנה לישראל וכמסתיים בשנת 1995.¹⁸ עידן "טרום-המהפכה" הבנה את שוליותן של הנשים, וקבע את מעמדן כחיילות מדרג שני הסובלות מאזרחות מופחתת בחברה. הדור השני, שנמשך כעשור, עמד בסימן שינויים משפטיים שבתיוכם התחוללה "מהפכה מגדרית" בצבא. לטענתנו, החל במחצית שנות האלפיים מסתמן דור שלישי, אשר מאיים להסיג לאחור את השתלבותן של נשים בצה"ל, ומסמל את סופה של תקופה שבמהלכה החלה חתירה לעבר שוויון מגדרי בצבא. כפי שנראה, המשפט ממלא תפקיד-מפתח בהתהוותה של "מהפכת-הנגד" שהדור שלישי מבשר.

17 יש לציין כי כל כרוניקה היסטורית מורכבת ממארג עשיר שאינו הרמוני בהכרח, ולעיתים חוטי השתי והערב הארוגים בו מושכים לכיוונים מנוגדים. כך גם הכרוניקה של מעמד הנשים בצה"ל. כעולה מכך, הצעתנו לחלוקה דורית אינה מתיימרת להציב גבולות נוקשים והרמטיים בין הדורות. כפי שנראה, קיימים קטעי רמיון, השקה וזליגה במגמות שמיוצגות בחלוקה המוצעת לשלושה דורות. עם זאת, לתפיסתנו, כל דור עומד בסימן מגמה שלטת אחרת, שמרכזיותה בולטת גם לנוכח ניואנסים או התרחשויות מסוימות – שנאזכרם לאורך הדברים – אשר אינם עולים בקנה אחד עם כיוונה הכללי. המינוח הדורי מועיל, לטעמנו, מאחר שהוא מסייע למקם גם את תופעת ההדרתה וגם את פקודת השילוב הראוי – שבהן יעסוק מאמר זה – בהקשר כרונולוגי רחב, ומאפשר להתחקות אחר שורשיהן, צמיחתן ורישומן המתפתח על שוויון נשים בצבא.

יצוין כי היו שהציעו לאפיין את השירות הנשי בצה"ל תוך שימוש בפרמטרים שונים. יהודית גריסרו, למשל, בוחרת להגדיר את התקופה שבין שנות השלושים עד קום המדינה כתקופה הראשונה בהתפתחות שירות הנשים בצה"ל, את שנות החמישים והשישים כתקופה השנייה, את אמצע שנות השישים עד שנות השמונים כתקופה השלישית, את שנות התשעים כתקופה הרביעית, ואת שנות האלפיים כעידן הנוכחי. ראו יהודית גריסרו "שירות הנשים בצה"ל במבט היסטורי" **מגדר וצבא** 7, 11-7 (פנחס יחזקאלי עורך, 2010). עמרם כץ מציעה חלוקה אחרת לפי סיווג לתפקידים, בין צבא-החובה, צבא-השירות וצבא-העילית, ובוחנת במסגרת סיווג תפקידי זה את ההתקדמות הנשית על-פני ציר כרונולוגי. ראו שרית עמרם-כץ "בין הקפה לזובה: מודלים של שירות נשים בצה"ל" (טרם פורסם) (להלן: עמרם-כץ "מודלים של שירות נשים בצה"ל").

18 שילובן של נשים בכוחות הלוחמים החל כמובן הרבה לפני שהוקם צבא ההגנה לישראל, וכבר בשנות השלושים והארבעים של המאה הקודמת השתתפו נשים בפעילותן של ארגוני המחותרת של היישוב היהודי. קיימות עדויות להפליה ולהדרה של נשים כבר באותה תקופה מוקדמת. כך, הפלמ"ח הגביל את שיעור הנשים בקרב הלוחמים לעשרה אחוז בלבד, וארגון ההגנה החליט בשלב מסוים לפנות את כל החיילות מקווי הלחימה. ראו גריסרו, לעיל ה"ש 17, בעמ' 9; זאב לרר "נשים לוחמות" **מגדר וצבא** 81, 81 (פנחס יחזקאלי עורך, 2010) (להלן: לרר "נשים לוחמות").

1. דור ראשון: נשים בשולי הצבא

כבר מראשית ימיו היה צה"ל הצבא היחיד בעולם שבו נקבע שירות-חובה ולצידו שירות מילואים של נשים.¹⁹ הממשק בין צבא למגדר בישראל מהווה אפוא מקרה-מבחן ייחודי ומרתק מבחינה תיאורטית ואמפירית.²⁰ גיוס-החובה של נשים שירת את צורכי כוח-האדם, ובה-בעת עלה בקנה אחד עם שיקולים אידיאולוגיים-נורמטיביים של שוויון מגדרי בזכויות ובנטלים. כך, דור בן-גוריון, ברוח חזון "צבא העם" הידוע שלו, קישר את גיוס-החובה של נשים לשני עוגנים: האחד הוא ערך השוויון בין גברים לנשים; והאחר הוא המצב הבטחוני, שחייב רתימה של כל הכשירים והכשירות להגנה על המולדת.²¹

אולם גיוס נשים כחלק מחזון "צבא העם" היה דו-ערכי, שכן הוא בוסס על עיקרון ארגוני של הפרדה מגדרית וחלוקת עבודה מסורתית בין גברים לנשים.²² כך, בשנת 1949 פונן חיל נפרד לנשים (ח"ן) בתוך "צבא הגברים" – מהלך שהדהד תפיסה שעל-פיה הגברים הם הצבא ואילו נשים הן כצבא.²³ כביטוייה של דפנה יזרעאלי, גברים הצטיידו בנשק, ואילו נשים התהדרו בלוויית ח"ן.²⁴ כל החיילים הגברים – ללא הבדל דרגה, יחידה או תפקיד – קיבלו הכשרה זהה בהפעלת נשק, בעוד שהכשרתן הרובאית של נשים הוגבלה.²⁵ חלף זאת הן אומנו להדגיש את נשיותן והופעתן, ואף קיבלו הדרכה בענייני קוסמטיקה וטיפוח.²⁶

19 יוסי נחושתן "אפליית גברים בצה"ל (בעקבות בג"צ 4541/94 אליס מילר נ' שר הביטחון)" *המשפט* ד 115, 130 (1998); אורנה ששון-לוי "נשים בצבא מקצועי: ההשלכות המגדריות של המעבר לצבא מקצועי בישראל" *המרחב הציבורי* 5, 73, 74 (2011) (להלן: ששון-לוי "נשים בצבא מקצועי"). החל בעשור השני של המאה העשרים ואחת, נורווגיה היא המדינה השנייה שבה נשים נקראות לשרת שירות-חובה בצבא. לתיאור התמורות שחלו במגמות הגיוס של נשים בצבאות שונים ראו ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 131-132.

20 ששון-לוי "נשים בצבא מקצועי", לעיל ה"ש 19, בעמ' 73-74.

21 ראו גריסרד, לעיל ה"ש 9, בעמ' 9; Orlee Hauser, *Women in the Israeli Army*, 52 *Jewish Soc. Sci. J.* 33, 36 (2010).

22 ששון-לוי "נשים בצבא מקצועי", לעיל ה"ש 19, בעמ' 81-82.

23 הפקודה שהסדירה את שירותן של נשים הייתה הוראת הפיקוד העליון הפ"ע 2.0701 "שירות חיילות בצה"ל (ח"ן) – ייעוד, תפקידים, הכשרה ותנאי שירות". כן ראו דפנה יזרעאלי "מגדור בשירות הצבאי בצה"ל" *תיאוריה וביקורת* 14, 85, 98 (1999), המתבססת על מחקרה הידוע של: CYNTHIA ENLOE, DOES KHAKI BECOME YOU? THE MILITARIZATION OF WOMEN'S LIVES (1983).

24 Dafna N. Izraeli, *Gendering Military Service in the Israel Defense Forces*, 12 *Isr. Soc. Sci. Res.* 129, 140 (1997). כן ראו דפנה ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון: מאבק אחד או מאבקים שונים?" *עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם* 65, ה"ש 3 (דפנה ברק-ארז ואח' עורכות, 2007) (להלן: ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון").

25 רדאי, לעיל ה"ש 16, בעמ' 194.

26 Hauser, לעיל ה"ש 21, בעמ' 36; Nira Yuval-Davis, *Front and Rear: The Sexual Division of Labor in the Israeli Army*, 11 *Feminist Stud.* 649, 663 (1985).

אופיו של צה"ל כצבא ממוגדר בא לידי ביטוי החל בשלבים המקדמיים של מבנה הגיוס ותהליכי המיון, השיבוץ וההכשרה. רשויות הצבא, שנהגו להתחרות זו בזו על מועמדים גברים בתקווה למשוך את כוח-האדם הטוב ביותר, לא טרחו לחזר אחר נשים,²⁷ והן שובצו ביחידות השונות באופן שיורי, לאחר שמולאה מכסת הגברים שנקבעה לכל חיל.²⁸ תהליכי המיון הובנו על בסיס מין, וקורסי הכשרה רבים התקיימו בבסיסים נפרדים לגברים ולנשים.²⁹ למעשה, תהליך המיון והשיבוץ פנה לגברים והובנה בעבורם – אחד ממרכיבי האישיות המרכזיים שסומנו כרלוונטיים לצורך דירוג קב"א גבוה והבטחת שירות משמעותי ואיכותי הוא "גבריות".³⁰ נוסף על כך אף נוצרו פרקטיקות סמויות של שיבוץ פקידות לפי מראן החיצוני, בהתאם לדרגתן של הקצין במדרג הפיקודי וליוקרת היחידה שעליה הוא מפקד.³¹ את פועלן ההירואי של נשים בעידן שלפני קום המדינה ובמלחמת העצמאות החליפו תפקידי עזר וסיוע, אשר משקפים ומשעתקים סטריאוטיפים מגדריים. כל התפקידים שהיו פתוחים לפני נשים עסקו במתן שירותים או נשאו אופי טכני-מקצועי.³² המונחים "פקידה" ו"חיילת" נהפכו בתרבות הישראלית למילים נרדפות כמעט, והבסיס הצה"לי נהיה ל"בית-חרושת למגדר", שדחק נשים לשולי הפריפריה הצבאית.³³ היועץ המשפטי של צה"ל אף הוציא בשנת 1981 הנחיה מיוחדת המבהירה כי ביצוע שירותים אישיים בעבור המפקד, כגון

- מוסיף לצה"ל את החן והקסם שהופכים אותו גם למדיום לפעילויות חברתיות והומניטריות".
Yuval-Davis, שם, Golan, לעיל ה"ש 7, בעמ' 581.
- 27 כך היה הנוהג למעט בחיל המודיעין. ראו יזרעאלי, לעיל ה"ש 23, בעמ' 97-98.
- 28 ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 132.
- 29 הליכים אלה נעשים לפי ההנחיות שפיתח בשנת 1955 פרופ' דניאל כהנמן, בהיותו חייל בן עשרים ואחת, ואשר למרבה הפליאה צה"ל ממשיך לדבוק בהן. ראו רביב דרוקר "תחקיר המקור: נוסחת הקב"א נחשפת" nana10 – חדשות 29.10.2014 news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1089337 (ריאיון טלוויזיוני בתוכנית "המקור" של רביב דרוקר עם דניאל כהנמן).
- 30 יזרעאלי, לעיל ה"ש 23, בעמ' 102; יובל לבנת "איזה מין פמיניזם? הרהורים בעקבות פרשת גלילי" מחקרי משפט טז 471, 475 וה"ש 11 (2001); איל בן ארי ועדנה לוי-שרייבר "בינוי גוף, בינוי אופי ובינוי אומה: המגדר והשירות הצבאי בישראל" תרבות דמוקרטית 4-5, 99, 117 (2001).
- 31 תקנות שירות ביטחון (תפקידי אישה בשירות סדיר), התשי"ב-1952, ק"ת 650 (להלן: תקנות שירות ביטחון (תפקידי אישה בשירות סדיר)). כן ראו רדאי, לעיל ה"ש 16, בעמ' 193. עוד ראו: Anne R. Bloom, *Israel: The Longest War, in FEMALE SOLDIERS – COMBATANTS OR NONCOMBATANTS? HISTORICAL AND CONTEMPORARY PERSPECTIVES* 137, 154-155 (Nancy Loring Goldman ed., 1982).
- 32 Orna Sasson-Levy, *Contradictory Consequences of Mandatory Conscription: The Case of Women Secretaries in the Israeli Military*, 21 GENDER & Soc'y 481, 488, 495 (2007) (להלן: Sasson-Levy, *Women Secretaries in the Israeli Military*); אורנה ששון-לוי והיות במדים – גבריות ונשיות בצבא הישראלי 233 (להלן: ששון-לוי והיות במדים).

הכנת קפה או שטיפת רצפות, הוא בגדריו הלגיטימיים של מתחם החובות שעל הפקידה הצבאית למלא.³⁴

אין תמה, אם כן, שחויית השירות של רוב הנשים התאפיינה בדינמיקה הדומה לזו המתוארת בסרט **אפס ביחסי אנוש** – אבטלה סמויה, עבודה פחות-ערך, בטלה ותחושת ניצול, תסכול והשפלה.³⁵ התתייעול של כוח-האדם הנשי נבע, בין היתר, משיבוץ מספר גבוה מן הנדרש של חיילות במשרדים מסוימים לא כדי לשרת את צרכיו הארגוניים של צה"ל, אלא כסמל סטטוס לבכירותו של המפקד.³⁶

שיאה של ההפרדה המגדרית בצבא היה חסימת תפקידי סיוע זוטרים ו"נשיים" מסוימים בפני גברים, מצד אחד, ולצידה חסימת שירות קרבי בפני נשים.³⁷ למעשה, שירות נשי ביחידות קרביות נהפך לטאבו מכוון בתרבות הישראלית.³⁸ התפקיד ה"קרבי" ביותר שנשים היו יכולות למלא היה של נהגת, ואף זאת באזורים עורפיים בלבד, ולא בקו הקדמי.³⁹ תקנות שר הביטחון קבעו רשימה של תפקידים המיועדים לנשים, ובכלל זה גרפיקה, פקידות, עבודה במטבחים או בחדרי אוכל, עבודות ניקיון, עבודות קרקע בחיל האוויר ובחיל הים, וטיפול בקשר.⁴⁰ נשים בצה"ל נתקלו אפוא לא רק ב"תקרת זכוכית", אלא גם ב"רצפת פלדה", שכן עוד בטרם גיוסן נחסמו בפניהן מירב התפקידים הצבאיים.⁴¹ בצד "רצפת הפלדה" הייתה קיימת גם "מעלית זכוכית", שחסמה את קידומן של נשים לדרגות בכירות גם במקצועות הנשיים שבלב הגטו הוורוד של המרחב הצבאי.⁴² גם כאשר נפתח תפקיד לפני חיילות, הוא עבר תהליכי "פמיניזציה", דהיינו, הוא הוגדר מחדש כעיסוק "נשי", והודגשו מרכיביו

34 Yuval-Davis, לעיל ה"ש 26, בעמ' 662-663.

35 ראו את ממצאיה של אורנה ששון-לוי במחקר הבוחן את חויית שירותן של פקידות בצה"ל:

36 שם, בעמ' 491. *Sasson-Levy, Women Secretaries in the Israeli Military*, לעיל ה"ש 33, בעמ' 492.

37 נחושתן, לעיל ה"ש 19, בעמ' 117 (גברים היו מנועים מלשרת בתפקידים צבאיים מסוימים המוצעים לנשים בלבד, כגון מורות חיילות, סייעות רופאי שיניים, שינניות ועוד). כיום כל התפקידים בצה"ל פתוחים לפני גברים. ראו נטע משה "שירות נשים בצה"ל" (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 16.5.2013) www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03209.pdf.

38 דפנה ברק-ארו מציינת כי המדיניות הצבאית הגבילה את שילובן של נשים במקצועות לחימה אף מעל ומעבר למה שנקבע בתקנות. ראו ברק-ארו "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 74.

39 פרוטוקול ישיבה מס' 60 של הוועדה לקיום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, הכנסת ה-19, 3 (2014.3.2) (להלן: פרוטוקול מס' 60).

40 תקנות שירות ביטחון (תפקידי אישה בשירות סדיר). בשנת 1987 בוטל הסעיף בחוק שירות ביטחון שהסמיך את שר הביטחון לקבוע את תפקידי הנשים, ורק בשנת 2001 בוטלו התקנות עצמן. ראו חני כספי "סוגיות חוקיות ומשפטיות בשירות הנשים בצה"ל" **מגדר וצבא** 65, 67 (פנחס יחזקאלי עורך, 2010).

41 גילה כליפאי-אמיר "הטמעת הראייה המגדרית – אסטרטגיה חדשה בצה"ל לקידום שוויון הזדמנויות" **מערכות** 436, 28, 33 (2011).

42 רנית בודאי-היימן "חצאיות ב'חאקי': הבחירה הנשית הדתית בצה"ל" **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל** 549, 561 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012).

הפדגוגיים, להבדיל ממרכיביו הפיקודיים והביצועיים. שינויים אלה כרסמו ביוקרתיותו של התפקיד ושימרו את חלוקת העבודה הממוגדרת.⁴³

על מציאות זו של שיבוץ נשים לתפקידי שירות משניים יש להוסיף את שירותן המקוצר בסדיר ובמילואים.⁴⁴ הבחנה סטטוטורית זו מדגישה את אמות המידה השונות המשמשות למדידה ולהערכה של השירות הגברי ושל זה הנשי,⁴⁵ ואת השימוש שהצבא עושה בהעצמת הבדלים מגדריים להצדקת קיומו הנמשך של אי-השוויון בין המינים.⁴⁶

לכסוף, הסדרי הפטור האסימטריים הנרחבים שנקבעו בחוק שירות בטחון (נוסח משולב), התשמ"ו-1986 (להלן: חוק שירות בטחון), העלו תרומה משלהם לפיחות במעמדן של נשים. לביסוס טענה זו, הבה נתבונן על שילוש הפטורים המוקנה לנשים בחוק, דהיינו, פטור בגין מעמד אישי, פטור מטעמי מצפון ופטור מטעמי דת.

הסוג הראשון של פטורים נשיים מבוסס על מעמד אישי ומצב משפחתי.⁴⁷ הפטור האוטומטי לרעיות ולאמהות – אשר אינו קיים בשום צבא אחר⁴⁸ – זכה בקונסנזוס גורף בקרב חברי הכנסת, ובכך ביסס את התנאים הממוגדרים של החוזה החברתי הישראלי: תפקיד צבאי לגברים, ותפקיד רבייתי לנשים.⁴⁹ ברוח רטוריקת השונות, המתווה משטר מוגבל של שוויון זכויות לנשים בכפוף לייעודן האימהי, דחה בית המשפט העליון את טענת ההפליה של יהודי חרדי מפלג נטורי קרתא בשל כך שלא עומד לו פטור משירות צבאי בהיותו נשוי. לדידו של בית המשפט, "תפקידה המיוחד של אשה נשואה בקרב ביתה" יוצר שוני רלוונטי בין גברים לנשים, המצדיק מתן חותם כשרות שיפוטי לזכות היציאה

- 43 *Sasson-Levy, Feminism and Military Gender Practices*, לעיל ה"ש 16, בעמ' 446; יזרעאלי, לעיל ה"ש 23, בעמ' 99; נויה רימלט הפמיניזם המשפטי מתיאוריה למעשה: המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות הברית 229, 243 (2010) (להלן: רימלט הפמיניזם המשפטי).
- 44 כותבים רבים, עם מכוונות מחקריות שונות, ביקרו את ההסדר המפלה במשך השירות ובתנאי השירות. ראו, למשל, נחושתן, לעיל ה"ש 19, בעמ' 118.
- 45 ראו, למשל, רימלט הפמיניזם המשפטי, לעיל ה"ש 43, בעמ' 229; Golan, לעיל ה"ש 7, בעמ' 582-581.
- 46 יזרעאלי, לעיל ה"ש 23, בעמ' 92; זאב לרר "שוויון נשים בצה"ל? עשור לתיקון לחוק שירות בטחון" (נייר-עמדה 1, מכון ון ליר בירושלים, 2010) (להלן: לרר "שוויון נשים בצה"ל?").
- 47 ס' 39 לחוק שירות בטחון (נוסח משולב), התשמ"ו-1986, ס"ח 107 (להלן: חוק שירות בטחון).
- 48 נחושתן, לעיל ה"ש 19, בעמ' 130-131 (בצבאות אחרים הפטור מוגבל להיעדרות במשך תקופת ההיריון והלידה בלבד).
- 49 על התנאים לרכישת אזרחות מלאה על-ידי נשים בחברה היהודית ועל האופי הממוגדר של החוזה החברתי הישראלי ראו: Karin Carmit Yefet, *Born to Be a Mother: Anatomy, Autonomy, and Substantive Citizenship for Women In Israel*, 39 HARV. J. L & GENDER 257 (2016) עוד ראו Yuval-Davis, לעיל ה"ש 26, בעמ' 669; Orna Sasson-Levy, Yagil Levy & Edna Lomsky-Feder, *Women Breaking the Silence: Military Service, Gender, and Antiwar Protest*, 25 GENDER & SOC'Y 740, 745 (2011). כן ראו ניצה ברקוביץ' "אזרחות ואימהות: מעמדן של הנשים בישראל" ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? 206 (יואב פלד ועדי אופיר עורכים, 2001).

החד-מגדרית מן הצבא.⁵⁰ זרם-העומק שביסוד פסיקה זו נועד אפוא למנוע יצירת מצב של נאמנות כפולה – לבעל ולצה"ל.

שיקולים של שונות מגדרית תורגמו אף לפטור ייחודי לנשים מ"טעמים שבמצפון" – הדתפיסה המקילה בערכו של ההון האנושי-הנשי ככוח-אדם איכותי החיוני לתפקודו התקין של צה"ל.⁵¹ בעוד שלגברים הותרה רק סרבנות מצפון פציפיסטית-כללית, כעניין שבחסד הכפוף לשיקול-דעתו של שר הביטחון, לגבי נשים הוכרה גם סרבנות פְּרִיִּיִּית מחמת התנגדות מוסרית, הומניסטית או פוליטית למדיניות צבאית או ליעדי לחימה קונקרטיים, וזאת כעניין שבזכות.⁵² זוהי דוגמה להסדר מגדרי נפרד אשר היטיב לכאורה עם נשים אך ברובד עמוק יותר פעל לשקף את נחיתותן, בנושאו מסר שתיקף את שוליותו של קול המחאה הנשי (כמור-גם של השירות הנשי באופן כללי). מתן פטור גורף ובלתי-מובחן לנשים על בסיס עמדתן הערכית הוביל להדרת התופעה של סרבנות המצפון הנשית מן השיח הציבורי, לדחיקתה לסִפְרָה הפרטית נטולת ההשפעה, ולנטרול משמעותה הפוליטית.⁵³

בניגוד לפטור המצפוני – אשר חלה בו תמורה, כפי שנראה בהמשך – הפטור הנשי מטעמים של הכרה דתית עומד על כנו, ומספר המועמדות לגיוס המנצלות אותו אף הולך וגדל.⁵⁴ הטעמים המונחים ביסודו של הסדר הפטור הדתי מקורם פחות בחשש שהשירות ימנע נשים מלקיים את מצוות דתן, ויותר בחשש שהמסגרת הצבאית הגברית תערער את הסדר המגדרי במשפחה ותפגע בצניעותן של החיילות.⁵⁵ הקונסנזוס הציבורי וההכשר החוקתי שבהם זכה

- 50 ע"פ 5/51 שטיינברג נ' היועץ המשפטי לממשלת ישראל, פ"ד ה' 1061, 1068 (1951).
- 51 הסדר זה עוגן תחילה בס' 11(ד) לחוק שירות בטחון, התש"ט-1949, ס"ח 271, ולימים בס' 39(ג) לחוק שירות ביטחון. ראו ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 87 ("ניתן לשער כי תפיסתה של המערכת הצבאית באשר לחיוניות הפחותה של הנשים המשרתות בו אפשרה להפעיל גישה מקלה ביחס לבקשותיהן של בחורות המעוניינות שלא להתגייס על סמך זכותן הסטטוטורית לפטור מצפוני").
- 52 הסדרי הפטור הגבריים חוסים כולם תחת סעיף פטור כללי שלא נקבע כעניין שבזכות, אלא ככזה הכפוף לשיקול-דעתו של שר הביטחון. ראו ס' 36 לחוק שירות ביטחון, המאפשר לשר הביטחון לפטור גברים "מטעמים אחרים", אשר פורשו, בין היתר, כפטור בשל שיקולים מצפוניים מסוג מסוים. ראו סדרת פסקי-הדין המבארת את סוגיית הסרבנות המצפונית הממוגדרת: בג"ץ 4062/95 אפשטיין נ' שר הביטחון (פורסם בנבו, 26.7.1995); בג"ץ 1380/02 בן ארצי נ' שר הביטחון, פ"ד (נו) 476 (2002); בג"ץ 7622/02 זונשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי, פ"ד (נו) 726 (2002).
- 53 ראו את ביקורתה של שני וורנר, תלמידת תיכון שסירבה להתגייס לצה"ל ממניעים אידיאולוגיים, במכתב המצוטט אצל נויה רימלט "על מצפון, מגדר ושוויון: גלגוליה של סרבנות-המצפון הנשית בין חוק שירות ביטחון לבג"צ לאורה מילוא" עיוני משפט כט 449, 450-451 (2006) (להלן: רימלט "על מצפון, מגדר ושוויון").
- 54 ראו, למשל, ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 71-72; נחשתן, לעיל ה"ש 19, בעמ' 117, ה"ש 9. כיום 42% מציבור הנשים אינו מתגייס, וכתוצאה מכך הן מהוות רק 33% ממצבת כוח-האדם הסדיר בצה"ל. ראו משה, לעיל ה"ש 37, בעמ' 6.
- 55 ראו ד"כ 1136 ו-1524 (התש"ט) (חובת שירות נשית עלולה לגרום "לפרצה בגדר המוסר והצניעות"). כן ראו Yuval-Davis, לעיל ה"ש 26, בעמ' 668; בג"ץ 2383/04 מילוא נ' שר

הסדר זה,⁵⁶ לעומת המשגת הפטור הדתי הגברי של בני הישיבות כ"בעיה חברתית ממדרגה ראשונה",⁵⁷ מעיד היטב על הפנמת מעמדו השולי של השירות הנשי בתודעה הישראלית. חשוב לציין כי עד לתיקון מס' 13 לחוק שירות בטחון, התשי"ט-1959, שנועד להקל את הליך קבלת הפטור הדתי,⁵⁸ שימש פטור זה פעמים רבות כסות למשטור הגוף הנשי. כך, למשל, בבג"ץ ברזני נדונה עתירתה של אישה שנשללה ממנה זכאותה לשימוש בפטור הדתי, בין היתר, בשל חריגתה מקורים מסורתיים של לבוש צנוע. בית-המשפט התייחס בהרחבה להתרשמותה של ועדת הפטורים מלבושה של האישה, וניתח באופן דקדקני כמה טפחים מירכיה של ברזני חשפה החצאית הקצרה שעטתה על גופה.⁵⁹ במרכזה של פסיקה זו

- הביטחון, פ"ד נט(1) 166, 186 ו-189 (2004) (להלן: בג"ץ מילוא); ברק-ארו "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 70.
- 56 ראו את דבריה של השופטת פרוקצ'יה בבג"ץ מילוא, אשר משקיפה על הפטור הדתי בחיוב ורואה בו סממן של "סובלנות חברתית כלפי קבוצות דתיות ועדות מסורתיות אשר על-פי מערכת הערכים שלהן קיימת שונות בסיסית בין גבר לאישה, ועל-פיהם, מעמדה של אישה באשר היא אישה אינו מתיישב עם שירות בצבא". בג"ץ מילוא, לעיל ה"ש 55, בעמ' 188.
- 57 ראו בג"ץ 3267/97 רובינשטיין נ' שר הביטחון, פ"ד נב(5) 481, 528 (1998). סוגיה זו היא אחת הסוגיות הטעונות ביותר בציבוריות הישראלית, והיא פרנסה שורה ארוכה של פסקי-דין ומאמרים. ראו חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19), התשע"ד-2014, ס"ח 350 (להלן: תיקון מס' 19 לחוק שירות ביטחון); יוסי נחושתי "א"י גיוס בחורי ישיבות – סיפורה של ביקורת שיפוטית" המשפט ו 183, 194 (2001); בג"ץ 6298/07 רסלר נ' כנסת ישראל (פורסם בנבו, 21.2.2012). על היחס שבין הפטור הנשי לפטור הגברי ראו, לאחרונה, חגי בועז "בין 'תורתם אומנותם' ל'שירות לאומי': תולדות הגיוס לצה"ל ויחסי דת ומדינה בישראל ממבט מגדרי" פרוקס ספינת תזאוס – מגדר, דת ומדינה 231 (חנה הרצוג וענת לפידות-פירילה עורכות, 2014).
- 58 בעבר נדרשו מועמדות לגיוס דתיות להופיע לפני ועדת הפטורים בליווי שני עדים, כדי להוכיח שהן שומרות את חוקי המסורת. בתיקון לחוק משנת 1978 בוטל מנגנון הוועדה, ונקבע כי תצהיר על הכרה דתית וקיום אורח חיים דתי הם תנאי מספיק לקבלת הפטור. ראו חוק שירות בטחון (תיקון מס' 13), התשל"ח-1978, ס"ח 176. כן ראו Yuval-Davis, לעיל ה"ש 26, בעמ' 668; ברק-ארו "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 68-69. בשנת 2012, במגמה לצמצם את תופעת ההשתמטות משירות, התקבל חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 18 והוראת שעה), התשע"ב-2012, ס"ח 218, הקובע כי אישה שקיבלה פטור מטעמי הכרה דתית חייבת להודיע על שינוי בנסיבות הקשורות למתן הפטור, דבר שיובייל להליך של עיון חוזר במתן הפטור, העשוי להסתיים בשלילת הזכאות לו.
- 59 בג"ץ 456/71 ברזני נ' שר הביטחון, פ"ד כו(2) 543, 559 (1972). לפסקי-דין נוסף בעניין הפטור הדתי, שניתן ממש לאחרונה, ראו בג"ץ 739/15 כליפה נ' שר הביטחון (פורסם בנבו, 15.10.2015). בפסקי-דין זה בית-המשפט נותן משקל, בין היתר, לתמונות של העותרת בבגדיים ובלבוש חשוף כראיה לכך שהתצהיר שהגישה לשם תמיכה בבקשתה לפטור מטעמים שבהכרה דתית הוא כוזב (ראו, למשל, פס' 15 לפסק-דינה של השופטת ברון). בהינתן מגוון רחב ביותר של ראיות עובדתיות ואף כמה עילות משפטיות לשלילת הפטור הדתי בנסיבות המתוארות בפסק-הדין, לא ברור מדוע מצא בית-המשפט לנכון להידרש ללבושה של העותרת, במיוחד לנוכח העובדה שהחוק מסתפק בשני התנאים של שמירת כשרות ואי-נסיעה בשבת.

מההדרת תפיסה הרואה בגוף נשי צנוע קנה־מידה לנשמה מאמינה. במונחיה הקולעים של יופי תירוש, דמותה של האישה בפסיקה זו משורטטת כמי ש"מרכז הווייתה הוא בשמירה על צניעות מחשש שמא גופה יפתה ויחטיא אחרים לדבר עבירה".⁶⁰ הפטור הדתי הוענק אפוא כ"פרס" לאישה שמקפידה על צניעות ומכסה את גופה, ושליטתה תפקדה כ"קנס" בגין לבוש נשי מיני וחושפני.⁶¹ במילים אחרות, עמידה בנורמות פטריארכליות של מיניות נשית הייתה תנאי להשתחררות מן הצבא בדור הראשון. כפי שנראה בהמשך, נאמנות לנורמות אלה נהייתה תנאי להשתלבות נשית בצבא בדור השלישי. סיכומו של דבר, צה"ל של הדור הראשון הוא צבא של גברים כמשרתי העם ושל נשים כמשרתות הגברים.

2. דור שני: מהפכה של שוויון מגדרי

דומה שהמהפכה המגדרית בצבא התרחשה כמעט בן־לילה. כוונתנו לליל ה-8.11.1995, שבו ניתן פסק־הדין התקדימי בעניינה של העותרת אליס מילר. מילר, בסיוען של שדולת הנשים והאגודה לזכויות האזרח, הצליחה לשכנע את בית־המשפט בדבר פגיעתה הרעה וחוסר נחיצותה של הסגרציה המגדרית שנהגה בצבא.⁶² בהחלטה פורצת־דרך הכיר בית־המשפט העליון בשונותן של נשים, אך סירב לראות בשיקולים תקציביים ותכנוניים הצדקה להפלייתן, או באנטומיה סיבה לפגיעה באוטונומיה.⁶³ פסק־הדין פתח לרווחה את שערי קורס טיס לנשים, ובכך החל מהלך של קעקוע המשטר הממוגדר בצה"ל.⁶⁴ הפסיקה, שכונתה

60 יופי תירוש "אליס בארץ (ה)מראה: הרהורים על השתקפויות הגוף הנשי בשיח על שילוב נשים בתפקידי לחימה בישראל" עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם 885, 900 (דפנה ברק־ארו ואח' עורכות, 2007).

61 על משוואת הקנס־פרס ככלי אסדרתי (רגולטורי) למשטר מיניות נשית במשפט הישראלי ראו בהרחבה שולמית אלמוג וקארין כרמית יפת "מיניות מגדר ומשפט – חלק א: בין כלכלת מין לקלקלת מין" משפטים 385 (2015); שולמית אלמוג וקארין כרמית יפת "מיניות מגדר ומשפט – חלק ב: לקראת המשגה חדשה של מיניות נשית במשפט הישראלי" משפטים 653 (2016).

62 בג"ץ מילר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 106.

63 שם, בעמ' 107-108 (דברי השופט מצא). כן ראו שם, בעמ' 110 (דברי השופט מצא), וכן שם, בעמ' 129 ו-142 (דברי השופטת דורנר). בעוד שהשופט מצא סבר כי אין שוני רלוונטי בין גברים לנשים לשם קבלה לקורס טיס, שתי שופטות הרוב החזיקו בדעה שחרף השוני הרלוונטי שקיים לדעתן, על צה"ל לנטרלו באמצעות ייעוד תקציבי, לפי השופטת שטרסברג־כהן, או באמצעות תכנון מערכתי שיביא בחשבון את צורכיהן הייחודיים של נשים כדי לאפשר להן לממש את הפוטנציאל של יכולותיהן, לפי השופטת דורנר. לניתוח הדעות השונות בפסק־הדין ראו שולמית אלמוג "על נשים, צבא ושוויון: בעקבות בג"ץ 4541/94 מילר נ' שר הביטחון ואח" משפט וממשל ג 631 (1996).

64 בג"ץ מילר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 145. פסק־דין זה נחגג כהישג פמיניסטי מרשים, אך לא כולן השתתפו בחגיגה. ראו, למשל, הנרייט דהאן־כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות" דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן־כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נוה וסילביה פוגל־ביז'אוי מין מיגדר פוליטיקה 217, 243 (1999) (ביקורת פמיניסטית־מזרחית הממשיגה את

בוועדת הכנסת לקידום מעמד האישה "רעידת-אדמה",⁶⁵ בישרה את תחילתו של עידן חדש בתולדות השירות הנשי, וחוללה מפנה משמעותי בהנחלת שוויון הזדמנויות לנשים בצבא.⁶⁶ הביטוי הסטטוטורי לשוויון מגדרי בצה"ל עוגן בתיקון לחוק שירות ביטחון משנת 2000, הקובע כי לכל אישה וגבר יש זכות שווה – גם אם לא חובה⁶⁷ – למלא כל תפקיד בשירות הצבאי, למעט כזה ש"מהותו ואופיו" אינם מאפשרים שירות של נשים.⁶⁸ ההכרה בחשיבותו של עיקרון זה כציר שעליו סובב השוויון המגדרי אף הובילה לעיגונו בחוק שיווי זכויות האישה.⁶⁹ לצד זה בוטלו מאות פקודות בצבא שגילמו הסדרים מפלים.⁷⁰ הישגים משפטיים אלה תרמו להפיכתו של המאבק לשילוב נשים בצה"ל לאחת מגולות הכותרת של הפרויקט הפמיניסטי, כנושא הדגל של קידום שוויון מגדרי בישראל.⁷¹

הנורמה הסטטוטורית היתרגמה במהרה לחיי המעשה בדמות אימוץ פרקטיקות אינטגרטיביות לשילובן השוויוני של נשים בצה"ל. כבר בשנת 2002 נפתחו 2,325 מקצועות צבאיים נוספים שהיו עד אז "גבריים" לחלוטין,⁷² וכיום 92% מן התפקידים בצה"ל פתוחים לפני נשים.⁷³ שירות קרבי נשי נהפך למציאות עובדתית; תפקידי לחימה ויחידות שנחשבו

- בג"ץ מילר כמאבק "אשכנזי" אליטיסטי אשר אינו רלוונטי לנשים מקהילות מוחלשות ואשר מזניח בעיות רחופות הרבה יותר שעל סדר-היום הפמיניסטי.)
- 65 פרוטוקול ישיבה מס' 167 של הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, הכנסת ה-16 (8.3.2005) (להלן: פרוטוקול מס' 167) ("ישיבה חגיגית לציון יום האישה הבין-לאומי – עשר שנים לבג"ץ אליס מילר – האם הגענו לשוויון בצה"ל?").
- 66 ראו, למשל, Halperin-Kaddari, לעיל ה"ש 7, בעמ' 153 ("the Israeli army presently undergoes what can be confidently described as a quiet revolution").
- 67 ראו דפנה ברק-ארוז "שירות צבאי בישראל: בין צדק אישי לצדק חלוקתי" ספר דניאל – עיונים בהגותו של פרופסור דניאל פרידמן 1029, 1040 (נילי כהן ועופר גרוסקופף עורכים, 2008). קיימת דו-ערכיות פמיניסטית ביחס לשירות המופחת של נשים. יש הסבורות כי שוויון מגדרי אמיתי יושג רק אם נשים יישאו בנטל השירות באופן מלא, אך יש הסבורות כי הארכת משך השירות חייבת להיוותר עניין וולונטרי, כדי לא להפוך את "המשמרת הכפולה" של נשים ל"משמרת שלישיית". ראו, למשל, רדאי, לעיל ה"ש 16, בעמ' 216.
- 68 ראו ס' 16א לחוק שירות ביטחון, שהוסף בחוק שירות ביטחון (תיקון מס' 11), התש"ס-2000, ס"ח 64 (להלן: תיקון מס' 11 לחוק שירות ביטחון).
- 69 ס' 76 לחוק שיווי זכויות האישה, שהוסף בחוק שיווי זכויות האישה (תיקון מס' 2), התש"ס-2000, ס"ח 167.
- 70 לפירוט ההבחנות המגדריות שבוטלו ראו פרוטוקול מס' 167, לעיל ה"ש 65, בעמ' 6. עוד ראו לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 6.
- 71 ראו: Noya Rimalt, *When a Feminist Struggle Becomes a Symbol of the Agenda as a Whole: The Example of Women in the Military*, 6 NASHIM 148 (2003).
- 72 מבקר המדינה דוח שנתי 53א – לשנת 2002 137-143 (2003) (להלן: דוח מבקר המדינה לשנת 2002), כמובא אצל ברק-ארוז "על טייסות וסרכניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 78, ה"ש 45. עם זאת מצוינת שם הביקורת על אי-היערכותו המספקת של צה"ל לשילובן של נשים.
- 73 אולם תפקידי-הליבה של מקצועות הלחימה בזרוע היבשה עודם סגורים בפני נשים. ראו פרוטוקול מס' 60, לעיל ה"ש 39, בעמ' 4. כן ראו רו שגיא נלחמות בצה"ל 286 (2014) (להלן: שגיא נלחמות בצה"ל).

מעוז גבריות בלתי־חדיר נכבשו בזה אחר זה על־ידי חיילות. כך, נשים החלו לשרת ביחידות הקרביות של משמר הגבול, ביחידת האב"ך של חיל ההנדסה, בחיל התותחנים, ביחידת הכלבנים, בגדוד קרקל, במערך מודיעין השדה ובקורס החובלים של חיל הים.⁷⁴ כיום ניכרת עלייה מתמדת בשיעור הנשים בדרג הקצונה הזוטרה וקצונת־הביניים,⁷⁵ וצה"ל אף מתגאה באלופה ובמפקדת גדוד קרבי ראשונה⁷⁶ – הישגים בלתי־נתפסים במונחי הדור הראשון לשילוב נשים. יתרה מזו, אם בעבר תועלו 65% מן הכוח הנשי לשירותי פקידות – תפקיד שסמל, כמתואר, את יחסי הכוחות הממוגדרים בצבא – כיום מספר זה מצומצם במידה ניכרת ועומד על 12% בלבד.⁷⁷ תרמו לשינוי זה לחצים של ארגונים פמיניסטיים להבטחת שירות משמעותי ומכבד לנשים, והמעבר לשרה־קרב מכני־אלקטרוני המצמצם את השיבותם של ההבדלים הפיזיולוגיים בין המינים ומקל את השתלבותם של נשים בתפקידי צווארון לבן יוקרתיים, אשר נופלים אך כמעט בחשיבותם מלוחמי חי"ר וקומנדו.⁷⁸

נוסף על הרחבת היקף התפקידים שנפתחו לפני נשים, תהליכי המיון, השיבוץ, ההכשרות והקורסים עברו האחדה מגדרית,⁷⁹ שהוכיחה את עצמה כגורם משפר איכות. כך, מחקר

- 74 כיום רשימת התפקידים הפתוחים לפני נשים קבועה בתקנות שירות ביטחון (קביעת תפקידים לשירות נשים בהתנדבות), התשס"א-2001, ק"ת 230. כן ראו חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 7 והוראת שעה) (שירות במשטרה ושירות מוכר), התשנ"ה-1995, ס"ח 440 (שירות נשים במשמר הגבול). עוד ראו לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 5-6 (המתעד את מגמת פתיחת התפקידים אך מציין כי רובם ממוקמים בתחתית מדרג היוקרה של תפקידי הלחימה); רדאי, לעיל ה"ש 16, בעמ' 204; רו שגיא "לוחמות בצה"ל – לאן? מערכות 402, 77, 80 (2005) (להלן: שגיא "לוחמות בצה"ל"); Halperin-Kaddari, לעיל ה"ש 7, בעמ' 158; פרוטוקול מס' 60, לעיל ה"ש 39, בעמ' 4.
- 75 לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 9. עם זאת, לרר מציין כי שיעור הקצינות הבכירות בצבא הוא מאכזב: "המציאות היא שבארגון המדינתי המרכזי והמשפיע ביותר כמעט אין ייצוג לנשים בדרג מקבלי ההחלטות הבכיר, ואף לא במרבית מוקדי קבלת ההחלטות" (שם).
- 76 לסקירה ביקורתית של הליך מינויה של מפקדת הגדוד הקרבי הראשונה בצה"ל ראו שגיא **נלחמות בצה"ל**, לעיל ה"ש 73, בעמ' 280.
- 77 ראו אבי זמיר "שירות הנשים בצה"ל" **מגדר וצבא** 47, 49 (פנחס יחזקאלי עורך, 2010). כן ראו את דיווחה של ראשת אכ"א, האלופה אורנה כריבאי, בפרוטוקול ישיבה מס' 121 של הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, הכנסת ה-18 (27.12.2011) (להלן: פרוטוקול מס' 121). נסייג כי אפשר שמדובר בשינוי בהגדרת התפקיד בלבד, כך שייתכן שבפועל נשים רבות משרתות בתפקידים פקידותיים במהותם שאינם מוגדרים ככאלה. אולם גם לנוכח סייג זה ניתן להבחין במגמה שעל־פיה שיבוץן של נשים לתפקידי פקידות ברור השני אינו מובן מאליו כשם שהיה ברור הראשון. עוד ראו *Sasson-Levy, Women Secretaries in the Israeli Military*, לעיל ה"ש 33, בעמ' 488.
- 78 *Sasson-Levy, Women Secretaries in the Israeli Military*, לעיל ה"ש 33, בעמ' 488; ששון־לוי "נשים בצבא מקצועי", לעיל ה"ש 19, בעמ' 77; איריס ג'רבי המחיר הכפול – מעמד האישה בחברה הישראלית ושירות הנשים בצה"ל 16-27 (1996).
- 79 ששון־לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 133; משה, לעיל ה"ש 37, בעמ' 5; שגיא **נלחמות בצה"ל**, לעיל ה"ש 73, בעמ' 286.

שבחן את האינטגרציה המגדרית בקורסים המעורבים מצא כי היא גרמה להשבחת הרמה הכללית של קורס הקצינים, להעלאת דרישותיו, להעצמת ההנעיה (המוטיווציה) ולקצירת הישגים טובים יותר.⁸⁰ מחקר המשך מצא כי חיילים וחיילות כאחד הופתעו לגלות שהרכבו של קורס הקצינים היה בעבר נפרד, ורובם התייחסו לשילוב של נשים וגברים בקורס כטבעי וכמובן מאליו.⁸¹ גם מערך ההכשרה הבסיסי של החיילות שופר, והועלתה רמת הרובאות של נשים.⁸² כך, אם בעבר 95% מן החיילות לא הוסמכו לרמת רובאות כלשהי, כיום ההכשרה לרובאות היא עיוורת-מגדר, ונקבעת לפי התפקיד הצבאי.⁸³

בין החסמים המגדריים שהוסרו בדור השני ניתן למנות גם את השוואת משכי השירות של גברים ונשים בעשרות תפקידים צבאיים ובעתודה האקדמית,⁸⁴ ואת ביטול המגבלות שחלו על שירות נשים באזורים קדמיים, על שיבוץ קצינות בתפקידי שדה ועל שיבוץ נשים במילואים.⁸⁵ צה"ל אכן שינה את מדיניות (אי-)הגיוס למילואים, וכיום נשים המשמשות בתפקידים מקצועיים של לחימה ומטה משתלבות כחלק בלתי-נפרד ממערך המילואים.⁸⁶ גם ברטוריקה של השיח הצבאי חלה תמורה – הן במסמכים רשמיים, הן בנאומים והן במדיומים צבאיים שונים. בדור השני קל לאתר בשיח הצה"לי רטוריקה שוויונית ומעצימה, שבה "ההון הנשי" מתואר כ"מכפיל כוח אסטרטגי", אשר חיוני לקידום האפקטיביות המקצועית של הצבא ולהגנה על האינטרסים הבטחוניים של המדינה.⁸⁷

מגמת החתירה לשוויון לא פסחה על חלק מהסדרי הפטור הממוגדרים. בהכירו בתרומתו של שירות נשי למערך הצבאי ובכך שאין הבדל מצפוני בין גברים לנשים, השווה בג"ץ מילוא את דין האישה לדין האיש, תוך ביטול זכותה הנפרדת של האישה לפטור מצפוני

Orna Sasson-Levy & Sarit Amram-Katz, *Gender Integration in Israeli Officer Training: Degendering and Regendering the Military*, in 33 SIGNS 105, 107, 116–118, 123–124 (2007).

81 שם, בעמ' 130. מחקר-המשך לגבי האינטגרציה המגדרית בקורס קצינים נערך כשלוש שנים לאחר המחקר המקורי.

82 פרוטוקול מס' 167, לעיל ה"ש 65, בעמ' 6 (נתונים שסופקו על-ידי סגנית יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים סא"ל שירלי קרני); משה, לעיל ה"ש 37, בעמ' 6 (המתאר את הממצאים של דוח מבקר המדינה לשנת 2002, לעיל ה"ש 72, ואת התמורות שחלו בדוח המעקב משנת 2006).

83 חשיבותה של הכשרה זו היא רבה: בעבר, מכיוון שרוב הנשים לא הוסמכו אפילו לרמת הרובאות הבסיסית ביותר, לא היה אפשר לשבץ אותן לתפקידים משמעותיים – לא בשירות הסדיר ולא במערך המילואים. ראו דוח מבקר המדינה לשנת 2002, לעיל ה"ש 72, בעמ' 143–144.

84 לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 6.

85 שם.

86 דברי הרמטכ"ל משה יעלון בפרוטוקול מס' 167, לעיל ה"ש 65, בעמ' 3. כן ראו ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 78 (המציינת כי שונתה המדיניות לעניין הפטור האוטומטי שקיבלו רוב הנשים משירות מילואים, והורחב שיבוץן במערך המילואים); זאב לרר וליאורה רובינשטיין "נשים במילואים" מערכות 394, 80, 80 (2004); לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 5 (נשים מהוות כ-10% מכוח המילואים – זהו גידול מרשים, אך שיעור הנשים הנקראות למילואים עודנו זניח לעומת שיעור הגברים הנקראים לשירות זה).

87 לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 7.

משירות צבאי.⁸⁸ בביטול "זכות-היתר" הנשית ובהשוואתה לפטור הגברי המצומצם, קעקע בית-המשפט הסדר אשר פעל לקבע בתודעה הציבורית שונות נשית והבנה אותה כמונחים של שוליות ופחיתות.⁸⁹ שלילת ההכשר האידיאולוגי האוטומטי שבו "זכו" נשים סיפקה במה ונראות לקול המחאה הנשי שהושתק עד אז בשיח הסרבנות, והתירה לנשים – ולא רק לגברים – לתת פומבי למשנתן המצפונית ולהיאבק על זכותן להשפיע ולאתגר את סדר-היום הציבורי בישראל.⁹⁰

בד בבד התרחשו בצבא שינויים מבניים מקדמי שוויון, כגון ביטול הח"ן ושילוב נשים במסגרת החילות המקצועיים, ולא תחת סמכות מגדרית נפרדת, וכן הקמת מטה יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים (להלן: היהל"ן) בשנת 2001.⁹¹ ייעודו של מטה היהל"ן הוא לקדם שוויון הזדמנויות לנשים; להנהיג מעבר מחשיבה מגזרית לחשיבה מגדרית, תוך נטרול החשיבות של הזהות המגדרית באיזון תפקידים; ולהביא לידי "הכלת" נשים בצבא באופן שאינו מפלה או מפחית מערכן.⁹²

לבסוף, המאמץ להסרת אחד החסמים המשמעותיים בפני שוויון של נשים מתבטא במלחמת-החורמה שגזר צה"ל על ההטרדות המיניות, הנושאות אופי פוגעני במיוחד בסביבה

88 בג"ץ מילוא, לעיל ה"ש 55. הבקשה לקיים דיון נוסף בעניינה של מילוא נדחתה. ראו דג"ץ 7802/04 מילוא נ' שר הבטחון (פורסם בנבו, 7.11.2004).

89 השוו ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 90-92. אך ראו את ביקורתה החשובה של נויה רימלט על פסק-הדין בבג"ץ מילוא: רימלט "על מצפון, מגדר ושוויון", לעיל ה"ש 53. עוד ראו: Noya Rimalt, *Equality with a Vengeance – Women Conscientious Objectors in Pursuit of a "Voice" and Substantive Gender Equality*, 16 COLUM. J. GENDER & L. 97 (2007). יודגש כי יצירת שוויון אומנם נעשית ברגיל לא באמצעות ביטול ההסדר המיטיב ומוטה-המגדר, אלא על-דרך הרחבתו גם על בני המין האחר, וגישה זו אכן נכונה בדרך-כלל, אולם אנו סבורות כי בהקשר הייחודי של השירות הצבאי היא פשטנית ומשטיחה את משמעותו המורכבת של השירות בחברה הישראלית. במצב כזה הענקת ה"זכות" להדרה משירות משמעה מתן גושפנקה לאזרחות נשית מוחלשת ולחברות חלקית בלבד בקהילה הסוציו-פוליטית בישראל.

90 דוגמה לנראות הנשית החדשה היא פרשת תאיר קמינר, נערה בת תשע-עשרה אשר בעת כתיבת שורות אלה נשלחה לכלא הצבאי בפעם השישית בגין סירובה לשרת בצה"ל מטעמי מצפון. קמינר כלואה לתקופה מצטברת של יותר מחמישה חודשים – נתון ההופך אותה לסרבנית-המצפון שישה בכלא הצבאי במשך מספר הימים הגבוה ביותר. מקרה זה עורר עניין רב בתקשורת ובאקדמיה המשפטית, ובעקבות זאת אף נשלח מכתב מחאה לפרקליט הצבאי הראשי כביקורת על מדיניות צה"ל כלפי מי שמסרבים לשרת מטעמי מצפון מחמת התנגדותם לנעשה בשטחים. ראו גילי כהן "סרבנית הגיוס תאיר קמינר תיכלא בפעם השישית: נשפטה ל-45 ימים נוספים בכלא הצבאי" הארץ 19.6.2016 www.haaretz.co.il/news/politics/1.2980861

91 Yael Weisz-Rind, ;745 בעמ' 49, לעיל ה"ש 49, בעמ' 745; Sasson-Levy, Levy & Lomsky-Feder *Women's Rights in a Militarized Society* 10 (2004), www.academia.edu/228577/WOMEN_S_RIGHTS_IN_A_MILITARIZED_SOCIETY

92 כליפי-אמיר, לעיל ה"ש 41, בעמ' 28-30; לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 7.

הצבאית-הפיקודית המדרגית.⁹³ כידוע, ההתייחסות המבטלת לחיילות כאל אובייקט מיני והציפייה הרווחת לקבל מהן "שירותים מיניים" הצרו את צעדיהן של נשים במרחב הצבאי, סימלו את "אחרותן" ומנעו את שילובן המלא בצה"ל.⁹⁴ בג"ץ גלילי הוא הסמן של שינוי המגמה בהתייחסות להטרדות המיניות ובהגנה על נשים כפרטים וכמגדר. בהכירו ביחסי השליטה והכפיפות בין גברים לנשים, המשיג בית-המשפט מגע מיני בהסכמה בין מפקד לפקידתו האישי כהטרדה מינית, וביטל את העלאתו של תא"ל גלילי בדרגה.⁹⁵ בכך העביר בית-המשפט מסר תקיף שלפיו תופעת ההטרדה המינית תטופל ביד קשה, וכי חיילת הסובלת מ"מערכת יחסים בלתי רצויה" תזכה בהגנת "צה"ל וצמרתו לכל רבדיה... והמערכת תעמוד מאחוריה ותתמוך בה ללא סייג".⁹⁶

בשנת 2000 החל צה"ל לנקוט צעדי הסברה, אכיפה וענישה משמעותיים, המעמידים אותו, לפי הטענה, "במקום הראשון במדינת ישראל מבחינת ההתייחסות המחמירה לנושא".⁹⁷ ממצאי מחקר מקיף מטעם היוה"ל מלמדים על ירידה עקבית בהיקף התופעה, כך שצה"ל, לטענת היוה"ל, נהפך לסביבה בטוחה לנשים מפני הטרדות מיניות יותר מאשר כל גוף ציבורי או אזרחי אחר במדינה.⁹⁸

כך נסללה הדרך להגשמת חזון ההשתתפות השווה של נשים בצבא.

93 על הארגון הצבאי כבית-גידול "מיטבי" לתופעת ההטרדות המיניות ראו אינה לוי, שרה בן דוד ושרית עמרם-כץ "תופעת ההטרדה המינית ומקומה בארגון הצבאי – סקירת ספרות" 16-22, 39-41 (יוה"ל ואכ"א, 2002).

94 יגיל לוי "השילוב הרהוי: הצעה לניתוח רב-ממדי של המאבק נשים-דתיים בצה"ל" **המרחב הציבורי** 2, 1, 6 (2008) (להלן: לוי "השילוב הרהוי"); ברק-ארז "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 83.

95 בג"ץ 1284/99 פלוגית נ' ראש המטה הכללי, פ"ד נג (2) 62, פס' 7 לפסק-דינה של השופטת שטרסברג-כהן (1999) (להלן: פרשת גלילי). כן ראו בג"ץ 106/01 מועד נ' אביטל, פ"ד נו (2) 145 (2001).

96 פרשת גלילי, לעיל ה"ש 95, פס' 13 (א) לפסק-דינה של השופטת שטרסברג-כהן.

97 רו שגיא "לוחמות בצה"ל", לעיל ה"ש 74, בעמ' 82. על השינויים מרחיקי-הלכת שנעשו במערך האכיפה וההסברה על-מנת לבער את נגע ההטרדות מיניות ראו שם, בעמ' 82-85; פרוטוקול מס' 60, לעיל ה"ש 39. לתמורות שחלו בצבא בנוגע להטרדה מינית ראו ששון-לוי זהויות במדים, לעיל ה"ש 33, בעמ' 181 וה"ש 19; לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 7-8.

98 פרוטוקול מס' 60, לעיל ה"ש 39, בעמ' 10-11. חשוב לציין, עם זאת, כי לפי הטענה חיילות מסרבות להמשיג התנהגויות גבריות שונות כהטרדות מיניות ומרחיקות אותן, וזאת כאסטרטגיית התמודדות נשית עם הסביבה הצבאית השוביניסטית וכדי להימנע מתינוגן כקורבנות ומן הפגיעה הנלווית לכך בנסיגות ההשתלבות שלהן בצה"ל. ראו *Sasson-Levy, Feminism and Military Gender Practices*, לעיל ה"ש 16, בעמ' 455; *Orna Sasson-Levy, Constructing Identities at the Margins: Masculinities and Citizenship in the Israeli Army*, 43 Soc. Q. 357, 375-376 (2002). אות מעניין לעוצמתה וליעילותה של המלחמה בהטרדות המיניות בצבא הוא העדרה המפתיע של התופעה מן הקורסים המעורבים. לשם השוואה, בצבאות אחרים הובילה האינטגרציה המגדרית לתוצאה הפוכה של עלייה בשכיחותן של ההטרדות, ולא לצמצומן. ראו *Sasson-Levy & Amram-Katz*, לעיל ה"ש 80, בעמ' 116-117.

על-אף הישגים משמעותיים אלה, האינטגרציה המגדרית בצה"ל, תולדת "הדור השני", אינה שלמה כמובן, וניתן לאתר בה גם פרקטיקות של מגדור מחדש וגם אותות לשימור אפיוני של הצבא כמעוז גברי.⁹⁹ כך, מחקר מתחילת שנות האלפיים, המציג את ההתקדמות המרשימה כאשר לשירותן של נשים בתפקידים קרביים, עומד גם על חסמים הממשיכים להתקיים, ביניהם האתוס הגברי, שעודו מהווה מגבלה לקידום נשים בצבא.¹⁰⁰ נוסף על כך, מחקרים אמפיריים מצאו כי נשים שעולה בידן לצלוח את החסמים ולשרת בתפקידים קרביים אומנם זוכות בהעצמה, בסיפוק אישי ובתחושת ערך עצמי, אך משלמות במטבע של הנצחת ההנגדה המדרגית בין נשיות לגבריות. נשים אלה "עושות גבריות" כחלק מפרקטיקה של "משאו-מתן" עם המשטר המגדרי הצבאי: הן מחקות קודים, תרבות מילולית, דפוסי התנהגות וסגנון לבוש גבריים, ומאמצות עמדות מיוזוגניות כלפי חיילות אחרות, במאמץ להיטמע באופן מלא בארגון, שנותר גברי במהותו.¹⁰¹ בין היתר הן מסוות את גופן הנשי במדים רחבים, עוטות כובע המכסה את שערן, ומסגלות לעצמן גינונים אחרים המסווים את מינן וזהותן המגדרית.¹⁰² בבסיסים מסוימים נשים אף נדרשות בהוראות הצבא להכמין סממני נשיות מובהקים, בין היתר באמצעות הימנעות משימוש בבושם, ממשחת איפור או לק ומענידת תכשיטים. זרם-העומק המהדהד מאחורי איסורים אלה הוא שכשירותן של נשים לפקד נפגעת כאשר הן נראות כנשים.¹⁰³

כך, שוויון הזדמנויות פרטני אינו מיתרגם לכלל שינוי קולקטיבי במעמדן של נשים כקבוצה, והן נתבעות לשלם מחיר כבד על החיקוי המגדרי: התפקיד הקרבי, אשר מתגמל

99 לסקירת פרקטיקות של מגדור מחדש ראו, למשל, עמרם-כץ "מודלים של שירות נשים בצה"ל", לעיל ה"ש 17, בעמ' 10.

100 אביתר בן-צדף "על שילוב לוחמות בצה"ל" (2009) www.global-report.com/eviathar/ a343641-%D7%A2%D7%9C-%D7%A9%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%91-%D7%9C%D7%95%D7%97%D7%9E%D7%A9%D7%91%D7%A6%D7%94-%D7%9C-1. ההכשרה הבסיסית של נשים בצה"ל, אשר נעשתה עד שנת 2001 במסגרות חד-מיניות שנפלו באיכותן ממסגרות ההכשרה של גברים, שימשה, לטענת הכותב, חסם נוסף לקידום נשים (מעבר להיסוסים בנוגע להצבה קרבית של נשים). התוצאה היא מציאות שבה גם שנים רבות לאחר בג"ץ מילר קידום נשים בצבא איטי מקידום של גברים.

101 חלוצת המחקר בעניין שילובן של נשים בתפקידים גבריים היא הסוציולוגית אורנה ששון-לוי. ראו אורנה ששון-לוי "הן הולכות זקופות וגאות: הכוח והמחיר בשירות של חיילות בתפקידים גבריים" נגה 32, 21 (1997). כן ראו ששון-לוי זהויות במדים, לעיל ה"ש 33, בעמ' 152-186; אורנה ששון-לוי "חתרונות בתוך דיכוי: כינון זהויות מגדריות של חיילות בתפקידים 'גבריים' התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית 277, 290 (יעל עצמון עורכת, 2001).

102 ממצאים אלה גובו בסדרה נוספת של מחקרים שערכו גורמים שונים, ביניהם הצבא עצמו. ראו שרית עמרם-כץ "קרבי זה הכי אחותי": אינטגרציה מגדרית בהכשרת מסגרות מבצעיות בצה"ל" פסיכולוגיה צבאית 2, 171 (2003) (להלן: עמרם-כץ "אינטגרציה מגדרית בהכשרת מסגרות מבצעיות בצה"ל").

103 *Sasson-Levy, Feminism and Military Gender Practices*, לעיל ה"ש 16, בעמ' 449; ששון-לוי זהויות במדים, לעיל ה"ש 33, בעמ' 157.

את החייל הגבר ומעצים את גבריותו, כרוך מבחינת נשים בקואופטיציה, בהצנעת נשיות ובהתכחשות לה ולנשים אחרות.¹⁰⁴

המהפכה המגדרית לא הבשילה אפוא לכלל שינוי מבני שלם ובר-קיימא של המשטר המדרגי המאפיין את צה"ל, אולם היא אפשרה אינטגרציה מגדרית לאישה כפרט, אף אם תוך אימוץ מסמנים של הגבריות הקרבית כמודל לחיילות אידיאלית. במילים אחרות, בצבא העלית של "הדור השני" משרתים גברים לצד נשים המצליחות להידמות לגברים.

3. דור שלישי: "אחורה פני!"

את תחילתו של הדור השלישי לשירות נשים אנו ממקמות בפתח האלף השלישי, שבמהלכו הותקנה ונאכפה פקודת מטכ"ל שזכתה בכינוי "כללי השילוב הראוי". פקודה זו – אשר בתכניה, במשמעותה ובאופן אכיפתה נדון בהמשך – מייצגת בעוצמה את ליבת הסוגיה אשר עד כה לא זכתה, לטעמנו, בנראות מספקת בציבוריות הישראלית: החסם החדש בפני שוויון נשים בצה"ל. הפקודה מספקת לחיילות/הדתייה זכות לסרב להשתתף בכל הכשרה או קורס שמשותפים לשני המינים ואשר קיים בהם חשש למגע פיזי, לייחוד או לפעילות בלבוש חשוף. למרות ניסוחם עיוור-המגדר, בפועל כללי השילוב הראוי פוגעים במין אחד – הנשי.

הפקודה נולדה בעקבות "המהפכה הדתית" שהתרחשה בצה"ל, מושאו של הפרק הבא, שעניינו באבולוציה המעמדית המרתקת שעבר הציבור הדתי-הלאומי ממינוט נרדף לאלטיטה מובחרת – "אצולת החרב החדשה"¹⁰⁵ – המכתיבה במידה רבה את סדר-היום הצבאי. ממשק זה בין המהפכה הדתית למהפכה המגדרית של "הדור השני" יוצר לטענתנו "דור שלישי", העומד בסימן "מהפכת-נגד" בכל הנוגע בשילוב נשים בצה"ל. אומנם, גם בשיאו של "הדור השני" לא נהנו עדיין נשים משוויון מגדרי כקבוצה. אולם עיגון פקודת השילוב הראוי בספר החוקים הצה"לי לא רק שאיננו מרחיב את ההישגים הפמיניסטיים לכיוון של קידום נשים כמכלול, אלא אף מתפקד ככוח-נגד המנטרל את אסטרטגיית החיקוי המגדרי ומכרסם בהתמדה בהישג המרכזי של הדור השני – שוויון הזדמנויות ממשי על בסיס אישי.

104 *Sasson-Levy, Feminism and Military Gender Practices*, לעיל ה"ש 16, בעמ' 452. כן ראו שוין-לוי וזהויות במדים, לעיל ה"ש 33, בעמ' 173-174 ו-186. על גילומים אחרים של אסטרטגיית החיקוי המגדרי ראו Hauser, לעיל ה"ש 21. ריסון כוחה של אסטרטגיית החיקוי המגדרי השתקף גם בתיווכן של דינמיקות שונות מצד הסגל הפיקודי. לעיתים נשים מוכפפות לפטרנליזם מגוון בקורסים מעורבים – שמתבטא בהקלות ובהגמשת הדרישות הרשמיות (למשל, פטור מאימונים גופניים מסוימים) – ואף לפרקטיקות המדירות אותן בזמן-אמת ממשומות שונות שהן ביצעו באימונים, מה שמשווה לשירותן נופך של משחק בחיילות. ראו ממצאי מחקר שנערך על-ידי לשכת היהל"ן, שביקש לבחון את טיב השתלבותן של נשים בתפקידים גבריים, אצל עמרם-כץ "אינטגרציה מגדרית בהכשרת מסגרות מבצעיות בצה"ל", לעיל ה"ש 102 (המכנה שילוב נשים בתפקידים קרביים "הכללה מדירה", פרי פרקטיקות של הדרה והגנת-יתר).

105 כביטוי של חגי הוברמן "כומתה סרוגה" בשבע www.inn.co.il/Besheva/Article.8.7.2004.aspx/3010. לפירוט על-אודות תולדות הפקודה ראו להלן תת-פרק 1ג למאמר זה.

את המודעות לממשק שבין ההדרה להדרה עורר לראשונה חוקר הצבא והחברה יגיל לוי. במחקרו מציע לוי מסגרת מושגית ראשונית המגדירה את ההתנגשות המתרחשת בשדותיו של הצבא בין נשים לדתיים כרב־ממדית, וכנובעת מאינטרסים מוסדיים סמויים למחצה ומקונפליקט שבמרכזו מאבק על השליטה הפוליטית בצבא.¹⁰⁶ פקודת השילוב הראוי מתוארת במסגרת זו כסמן מרכזי של ההתנגשות, וככלי התורם למגדור מחדש של צה"ל.¹⁰⁷ מצע מחקרי זה ישמש במאמרנו נקודת מוצא לבחינת הקשר בין דת, מגדר וצבא מפרספקטיבה פמיניסטית־משפטית. נוסף על כך, לתיאור המעבר הבין־דורי שאנו מזהות, נאמץ את הטיפולוגיה שהציעה יעל טופל, שבמסגרתה מסומנות שתי פרדיגמות־יסוד המבנות את הקשר בין מגדר לצבא.¹⁰⁸ הפרדיגמה האחת, המסורתית, רואה בהבדלים מגדריים ובמיניות הנשית כוח שיש ביכולתו לטמא את "הקודש": "הקודש יכול להיות אוהלה של תורה או אוהלה של יחידה לוחמת, ולפי התפיסה המסורתית לא ראוי שתהיה אישה בשניהם."¹⁰⁹ הצבא האידיאלי, בחזונו של הדבקים בתפיסה המסורתית, הוא צבא נקי מנשים.¹¹⁰ הפרדיגמה האחרת, הביקורתית, רואה בהבדלים בין גברים לנשים בכלל ובמיניות בפרט גורמים טבעיים שהם חלק בלתי־נפרד מהפרט ומאישיותו. על־פי פרדיגמה זו, נשים אמורות להשתלב באופן מלא בצבא, ועל המדינה לסייע בפרויקט השילוב באמצעות יצירת כלים אפקטיביים שייסיעו לנשים להתקדם, ובצד זאת להגן עליהן מפני כל פגיעה על רקע מיני או מגדרי.¹¹¹ כעולה מכרונולוגיית השירות הנשי בצה"ל, הדור השני עשה כבר־דרך משמעותית ביותר בכיוון של הכרה בפרדיגמה השנייה והנעת מהלכים המתבקשים ממנה. אך בדור השלישי, שביסודותיו גרון להלן, מסתמן מהלך שכיוונו הוא אימוץ תקיף של הפרדיגמה הראשונה. במרכזו של הדור השלישי ההדרה מובילה להדרה: רשויות הצבא נאלצות להתמודד בתכיפות מתעצמת עם בקשות של חיילים דתיים להפרדה מגדרית, הנסמכות על פסקי־הלכה מחמירים המהדרים בהדרה,¹¹² ומעדויות שונות עולה כי מפקדים בצבא מעדיפים לצמצם את ההעסקה של חיילות כמדריכות כדי למנוע מראש התנגשויות מגדריות.¹¹³ סיפורה של

106 לוי "השילוב הרהוי", לעיל ה"ש 94, בעמ' 12-14.

107 שם. ראו גם יגיל לוי וזאב לרר "תחרותיות והדרה: מדוע מתפתחת טרוריקה דתית נגד נשים בצבא?" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 339 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012).

108 יעל טופל "מיניות והטרדה מינית" מגדר וצבא 97, 98-99 (פנחס יחזקאלי עורך, 2010).

109 שם, בעמ' 97.

110 שם, בעמ' 98.

111 שם.

112 ראו: Yagil Levy, *The Clash between Feminism and Religion in the Israeli Military: A Multilayered Analysis*, 17 Soc. Pol. 185, 186 (2010) ("many rabbis have demanded that the rules be reshaped or at least interpreted in a manner that heightens the separation")

(להלן: Levy, *The Clash between Feminism and Religion*).

113 ראו נרי הורוביץ וקרן שגיא השילוב הראוי – חריגות וחריקות בהסדר המשותף 3 (אגורא מדיניות, 2010) (חסוי; עותק מצוי בידי המחברות, וכל האמור בעניינו באחריותן) (המסיקים כי "הפקודה משבשת את היכולת לקיים דפוסי עבודה סבירים בסוגיות מגדר, ותובעת מאמץ ניהולי ופיקודי ניכר המייצג פרובלמטיזציה של שרות חיילות. בתנאים אלו מעדיפים מפקדים

הדס מילר, היוצר בעינינו סמן מרכזי של הדור השלישי, מדגים את המחיר המעשי והרגשי המושג על חיילת הנקלעת להתנגשות כזו. מילר, לוחמת מצטיינת בגדוד תותחנים, מצאה את עצמה מועברת מתפקידה לאחר שסיימה בהצלחה מסלול הכשרה מלא, משום שחיילי ישיבות-הסדר שהצטרפו לסוללה דרשו לא לשרת לצד אישה. בתוך כך חל שינוי מהותי בטיבו ובאיכותו של התפקיד שמילר שובצה בו, שכן היא הועברה מתפקידה כמפקדת על סוללה לתפקיד של סמלת מבצעית בחמ"ל.¹¹⁴ דבריה הבאים של מילר, שהרגישה כי התנדבה לשרת שנה נוספת כלוחמת, ולא כסמלת מבצעים, מהדהדים את הפגיעה העמוקה שחוותה: "הפקירו אותי, השאירו אותי בחוץ, ולאף אחד לא אכפת."¹¹⁵

התקשורת משופעת בדיווחים על-אודות מקרים דומים שבהם חיילות הועברו מתפקידן או הוגבלו בצורה אחרת לצורך עיצוב הסביבה הצבאית כ"אזור נוחות" מבחינת צרכיו של החייל הדתי. כך, חיילים דתיים סירבו להתאמן בכלי-רכב הנהוגים על-ידי חיילות במהלך אימון גדוד מילואים של שריון; מג"ד סירב לקבל קצינת שלישות בשל התנגדותו לנסיעה משותפת בנגמ"ש; צוערים בחיל המודיעין דרשו כי מדריכות יעבירו שיעורים רק מאחורי חציצה של שולחן; ובמחלקות מסוימות סירבו לוחמים דתיים לקבל מדריכות צלפים וקליעה. דפוסי התנהגות אלה אף הובילו להצעות לשקול מחדש את היקף העסקתן של מדריכות בשריון ובתותחנים.¹¹⁶ הצטברותם של המקרים מסמנת תהליך שבו נשים נחסמות באיזו תפקידים הפתוחים לפנייהן באופן פורמלי, כפועל יוצא מהעדפות מקומיות של חיילים דתיים.¹¹⁷

להשיג 'שקט' באמצעות אימוץ נורמות של חומרה דתית"; שם, בעמ' 43 ("מי שאינם נבוכים [מול תפקידי הפקודה] מפרשים לרוב את הפקודה לחומרה חסכונית, מתוך שאיפה לשמור על סטאטוס קוו ושקט. המותג זר לרוב החיילים אולם מצליח לייצר השראה ולהטיל צל על כל השיח המגדרי בצה"ל"). לעתירה של קצינה במערך הנ"מ שלא זכתה בקידום בשל התנגדותם של חיילים דתיים לשרת בקרבה לנשים, ראו בג"ץ 6757/03 שטולברג נ' שר הביטחון (פורסם בנבו, 28.2.2005).

114 "לוחמת: הועברתי מתפקידי בגלל בני הישיבות" וואלה! NEWS 25.4.2005 news.walla.co.il/item/705876

115 שם.

116 לתיאור מקרים אלה ואחרים ראו שולמית אלמוג וקארין כרמית יפת "שילוב לא ראוי" הארץ 14.8.2014; זאב דרורי "הרווח בין הכומתה לכיפה: כיצד מתמודד צה"ל עם תהליך ההדתה?" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 115, 138-139 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012); כרמית הבר ופנינה שרביט-ברוך "שירות נשים בצה"ל: המשך התקדמות או נסיגה לאחור?" 18-19 (המכון הישראלי לדמוקרטיה והמכון למחקרי ביטחון לאומי, 2013) (המביאות שורה של מקרים מתוך מסמך שלא פורסם של ראש אכ"א היוצא, האלוף אבי זמיר, המסמנים הדרת נשים בחסות ההדתה); עמוס הראל "בצה"ל נלחמים על השליטה בכיפה" הארץ Amos Harel, *Is the IDF Becoming an Orthodox Army?*, HAARETZ, July 22, 2011; 22.7.2011; ריקי שפירא רוזנברג "שטח סטרילי מנשים" הארץ 1.7.2013 (המציינת כי "בקשות של חיילים שלא לשרת עם חיילות או לקבל מהן הדרכה נענו בידי מפקדים בשטח והובילו במקרים רבים לדחיקת חיילות מתפקידי פיקוד והדרכה"); צפי סער "פרשת שרית חדר – למה נשים כן צריכות לשיר מול חיילי צה"ל?" הארץ 12.8.2014. לדוגמות רבות אחרות ראו את כתבת התחקיר הנרחבת "השם ישמור" הארץ – סוף שבוע (1.11.2014).

117 כליפי-אמר, לעיל ה"ש 41, בעמ' 32.

מדיווחים נוספים עולה כי הפקודה החלה להוביל לאיסורים המוטלים על חיילות אשר משפיעים לרעה על אופי שירותן ואיכותן, ולא רק על שיבוץן ותפקידיהן. כך, חיילת רותקה לבסיס משום שקלעה צמה לחברתה, וחיילת אחרת חויבה בגין אותו מעשה לכתוב מכתב התנצלות לחיילים הדתיים שביחידה על פגיעה ברגשות הדת שלהם.¹¹⁸ במקרה אחר חששה חיילת לחבק את אביה, אל"מ יעקב קסטל, במהלך יום הורים רשמי, כי האמינה שמגע כזה מפר את כללי השילוב הראוי.¹¹⁹ מתברר כי החשש לא היה מופרז – לשתי חיילות שחיבקו זו את זו בעידוד במהלך טירונות בחיל המודיעין נמסר כי הן צפויות לעמוד למשפט בגין הפרת פקודת השילוב הראוי.¹²⁰

הפרקים הבאים מציעים ניתוח-עומק של הדור השלישי, תוך שרטוט עקרונותיו המארגנים והמגמות שאפשרו את ההיפוך הפרדיגמטי בהסדרת הממשק בין מגדר לצבא, המתבטא במעבר מעידן אלס מילר לעידן הדס מילר. לשם כך נדון תחילה במהפכה הדתית בצה"ל, המכונה "תהליך ההדתה", אשר בישרה והכשירה את התפתחותו של דור חדש, שלישי, העומד בסימן אי-שוויון מגדרי.¹²¹ לאחר-מכן נבחן את מערכת יחסי-הגומלין ההדוקה שבין ההדתה להדרה, תוך ניתוח רבות-רבותי וחוקתי של פקודת השילוב הראוי ושל האופן המתוחכם שבו היא משמשת אמצעי לכינון מחודש של מחסומי מגדר מסורתיים. לבסוף ייבחן הדור השלישי בהקשר רחב יותר, כנקודת מפגש רעיונית של המחנה הדתי-המסורתי והמחנה הגברי-השמרני, אשר השלכותיה עלולות לסמן את סיפו של דור רביעי לאי-שוויון נשי בצה"ל.

ב. הדתה וצבא: על המהפכה הדתית בצה"ל

למן סוף שנות השמונים, וביתר שאת במאה העשרים ואחת, מתרחש בצה"ל תהליך הדתה, המתבטא בהתחזקות היסודות היהודיים במרחב הצבאי. התהליך מתאפיין בשני היבטים השלובים זה בזה ומזינים זה את זה: האחד הוא עלייה הדרגתית בנוכחות חיילים דתיים

118 ראו, למשל, נעם ברקן "קלעה ונענשה" ידיעות אחרונות 12.11.2012; הראל, לעיל ה"ש 116.

119 על כך ראו שרגא בראון "ממלכתיות בפקוד: בזכות פלורליזם כפוי – ראיון עם יעקב קסטל" דעות 29, 24, 57 (2012).

120 אלמוג ויפת, לעיל ה"ש 116. לאחרונה סיפרה הזמרת עדן בן זקן על התקרית שחווה בטירונות שבה הסמלת נזפה בה על שחיבקה חברה באמצע חדר האוכל בטענה שהדבר מפר את כללי השילוב הראוי: רו שכניק "לא גן של שושנים" ידיעות אחרונות – 7 לילות 26.6.2015.

121 המהפכה הדתית, שהובילה לטענתנו ל"דור השלישי" של שילוב נשים, צופנת בחובה פוטנציאל של כרסום משמעותי בהישגי המהפכה המגדרית, אולם אין היא הגורם היחיד לכך, ואף אין היא משפיעה באורח זהה על כלל הנשים. אין להתכחש לכך שהמשטר המגדרי של הצבא אינו אחיד, הומוגני או חדי-כיווני, אלא מושפע מפעולתם הדינמית של כוחות סותרים שמושכים לכיוונים מנוגדים, ואף חשוף להשפעת ההצטלבות של גורמים שונים בממשק שבין מגדר, מעמד ומוצא. על כך ראו אורנה ששון-לוי "מארגון ממוגדר למשטרי אי-שוויון: מבט אנליטי על מגדר וצבא במחקר בישראל" צבא ומגדר בישראל (אורנה ששון-לוי ועדנה לומסקי פדר עורכות, צפוי להתפרסם ב-2016), בעמ' 18 למאמר (להלן: ששון-לוי "מארגון ממוגדר למשטרי אי-שוויון").

מבחינת שיעורי הגיוס ואיכותו; והאחר הוא הצורך הנגזר מכך לעצב הסדרים שיאפשרו שמירה מקיפה על חופש הדת במרחב הצבאי. הסכיבה הידידותית-לדת המתעצבת בצבא מעורדת בתורה מגמת גיוס מוגברת בקרב חובשי הכיפות הסרוגות, ומוכילה לשינוי בפרופיל החברתי-התרבותי של צה"ל ובמערך יחסי הכוח של המיעוט הדתי מול הצבא. כפי שנראה להלן, השינוי העמוק בדפוסי ההשתלבות בצה"ל קשור באופן הדוק הן לשינוי התפיסתי שחל בקרב הציונות הדתית לגבי תפקידה בחברה ולגבי מקומו של השירות הצבאי בקידומו של החזון האידיאולוגי שלה והן ליצירת תנאים מבניים שהכשירו את שילובם של חובשי הכיפות הסרוגות בצה"ל.

1. היהדות כעיקרון מארגן חדש של המשטר הצבאי

צה"ל בנוי על מעין משטר תגמול המבוסס על פיצוי חיילים בעבור הקרבתם הצבאית בתגמולים חומריים וסמליים, שהם בעלי ערך גם בחברה האזרחית. השירות הצבאי היתרנם באופן מסורתי למיצב (סטטוס) וליוקרה בצבא ומחוץ לו – הן לפרט והן לקבוצה החברתית שהוא השתייך אליה. מראשית הדרך ועד שנות השבעים עמדה האליטה האשכנזית-החילונית בראש המדרג הצבאי, ושימרה באמצעות מעמדה זה את גבולות האזרחות הנורמטיבית ואת הדרתם של נשים, דתיים ומזרחים מעמדות מפתח בצבא.¹²² באותה תקופה חשו חיילים שומרי מצוות כי הם ה"אחרים" בצבא, ונאלצו להשקיע תעצומות נפש רבות במאבק הישרדותי על זהותם הדתית.¹²³ הרב משה צבי נריה, אבי דור הכיפות הסרוגות, אף המשיג את צה"ל כ"צבא קטלני גם בימי שלום", המפיל מדי שנה "עשרות קורבנות רוחניים".¹²⁴ לנוכח זאת, ייצוגם המינורי של החיילים הדתיים בצה"ל עד מלחמת לבנון הראשונה אינו נתון המעורר פליאה. סוציולוגים וחוקרי צבא וחברה החלו לזהות מגמת שינוי בתקופה שלאחר מלחמת לבנון הראשונה, שבה ירד בהדרגה ערכו של השירות הצבאי, ועימו גם התגמולים הסמליים שהוא נשא. משבר הנגיעה (מוטיווציה) בקרב מעמד הביניים האשכנזי-החילוני, אשר הוא

122 יגיל לוי "צה"ל בין סולידריות לקונפליקט – 'צבא העם' נגד גיוס החובה" סדרת מאמרים לדיון 28, 2-10 (האוניברסיטה הפתוחה, 2014) (להלן: לוי "צה"ל בין סולידריות לקונפליקט"); Levy, *The Clash between Feminism and Religion*, לעיל ה"ש 112, בעמ' 187; Yagil Levy, *The Theocratization of the Israeli Military*, 40 ARMED FORCES & Soc'y 269 (2014) (להלן: Levy, *The Theocratization of the Israeli Military*). כן ראו דפנה ברק-ארז "גיוס בחורי הישיבות: מפשרה למחלוקת" **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל** 13, 20 (דבורה הכהן ומשה ליסק עורכים, 2010) (להלן: ברק-ארז "גיוס בחורי הישיבות"); Stuart A. Cohen, *Dilemmas of Military Service in Israel: The Religious Dimension*, 12 TORAH U-MADDA J. 1, 1 (2004) (להלן: Cohen, *Dilemmas of Military Service in Israel*).

123 על קשייו של החייל הדתי באווירה החילונית של הצבא ראו אהרון (רוני) קמפינסקי "הרכנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה'הדתה' בצה"ל – דימוי ומציאות" **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל** 309, 310-311 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012) (להלן: קמפינסקי "הרכנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה'הדתה'"); בעז כהן "מצווה במדים: השירות הצבאי והציבור הדתי-לאומי" **עיונים בתקומת ישראל** 22, 325, 329-326 (2012); דרורי, לעיל ה"ש 116, בעמ' 123.

124 משה צבי נריה **בישראל במדינתו – מאורות נריה** 251 (1998).

והועמק בעקבות פולמוסים פוליטיים, פגע בנכונות ההקרבה שלו.¹²⁵ אוברן ההגמוניה של ההתיישבות העובדת וחניכי תנועות-הנוער החילוניות – מהלך שיגיל לוי מכנה מעבר "מצבא העם לצבא הפריפריות"¹²⁶ – הוביל בתורו לדומיננטיות גוברת של בני הציונות הדתית, שהחלו למלא את החלל שנפער במערך כוח-האדם הצבאי.¹²⁷ החיילות הדתית-הלאומית – שהניעת הגיוס שלה הייתה ונותרה אידיאולוגית – נותרה חסינה במידה רבה למגמת האינדיווידואליזם שסחפה את החברה הישראלית והפחיתה ממשמעות השירות הצבאי ומן הנכונות לתרום לקולקטיב.¹²⁸

אבן-הפינה להבנת היתכנותו של תהליך ההדתה במובנו הסטטיסטי-הדרמוגרפי היא המסגרות הארגוניות שהקים הצבא כדי לאפשר לחיילים הדתיים לשלב "ספרא וסייפא" (ספר וסיף).¹²⁹ מסלול ישיבות-ההסדר, שראשיתו באמצע שנות השישים, נוסד כדי לספק מסגרת לשילוב לימוד תורה לצד שירות צבאי מקוצר, במגמה ליישב בין אמונותיה התיאולוגיות של הציונות הדתית לחובותיה הפטריוטיות.¹³⁰ למרות הצלחתו (לימים יזכה מפעל חשוב

125 ראו ראובן גל "המוטיבציה לשירות בצה"ל בראי הזמן" ערכון אסטרטגי 2(3) 11 (1999) (להלן: גל "המוטיבציה לשירות בצה"ל בראי הזמן"). לתמורות בחברה הישראלית שהובילו לשחיקה במעמדו של השירות הצבאי ראו דרורי, לעיל ה"ש 116, בעמ' 126-128.

126 ראו, באופן כללי, גיל לוי מצבא העם לצבא הפריפריות (גבי שפר עורך, 2007) (להלן: לוי מצבא העם לצבא הפריפריות).

127 יעוז הנדל מזהה חמישה גורמים שונים שהובילו להתגברות ההניעה הדתית והדומיננטיות הדתית בצמתים מבצעיים ופיקודיים, ביניהם סיבות אידיאולוגיות, חתירה למצוינות ותהליך של כניסה לחלל שנפער כתוצאה מאוברן ההגמוניה של ההתיישבות העובדת במערך כוח-האדם הצבאי-הקרבי: יעוז הנדל "הציונות הדתית – מגמות ביחס לשירות בצה"ל" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 293, 298-300 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012). כן ראו לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 342; גיל לוי צבא אחר לישראל – מיליטריזם חומרני בישראל 287-288 (רמי טל עורך, 2003).

128 גל "המוטיבציה לשירות בצה"ל בראי הזמן", לעיל ה"ש 125, בעמ' 15; ראובן גל "צה"ל בהדתה – אז מה? הסברים, משמעויות, השלכות" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 587, 600 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012) (להלן: גל "צה"ל בהדתה"). כן ראו Cohen, *Dilemmas of Military Service in Israel*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 1 ו-3; גיא ישראל זיידמן "צבא והפרטה" משפט ועסקים יז 15, 264 (2014) (המציין את הירידה באידיאולוגיה הקולקטיביסטית ואת עליית האינדיווידואליזם בחברה הישראלית כגורמים שהובילו לפיחות במודל של "מדינת-האומה-במדים").

129 משמעותו של ביטוי ארמי זה היא שילוב של איש ספר ולוחם. Cohen, *Dilemmas of Military Service in Israel*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 16. כן ראו סטיוארט כהן "חדירת הצבא לעולם התורה הציוני בעשורים האחרונים: תהליכים ומשמעותם" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 359, 392 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012).

130 לדיון מקיף בישיבות-ההסדר ראו: Stuart A. Cohen, *The Hesder Yeshivot in Israel: A Church-State Military Arrangement*, 35 J. CHURCH ST. 113 (1993). לתמורות מאוחרות שחלו במסלול ההסדר ראו תמיר ליבל וראובן גל "בין יחסי צבא-חברה ליחסי דת-צבא: פניו השונות של תהליך ההדתה" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 83, 93-96 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012).

זה בפרס ישראל על "תרומה מיוחדת לחברה"¹³¹, חלקים מן הציבור הלאומי סברו כי בוגרי מסלול ההסדר מתקשים למצות את פוטנציאל הקצונה שלהם ולהשתלב באופן מלא כלוחמים וכמפקדים ביחידות השדה. ציבור חובשי הכיפות הסרוגות כינה את בניו בציניות "דור הכיפות הסגורות", בשל חששו הרוחני של הנוער הדתי להיטמע בצבא.¹³² בהדרגה הופעל לחץ פנימי על בוגרי החינוך הדתי להרים תרומה שווה למאמץ המלחמתי על קיום גוף האומה ונפשה.¹³³

מערך המכינות הקדם-צבאיות הוקם, בין היתר, בהשראתו של לחץ זה, ולזכותו נזקפת במידה רבה התפנית הדרמטית שהתחוללה בשירות הצבאי של בני הצינונות הדתית ובשילובם המוגבר במערך הלוחם של צה"ל. המכינות הדתיות – אשר הראשונה מביניהם ("אָם" המכינות) נוסדה בעלי בשנת 1988 והוכתרה כ"מכינה שהצמיחה את לוחמי צוק איתן" – הוקמו במטרה לעודד שירות צבאי מלא ומשמעותי לצד חינוך ערכי-דתי. הן מציעות מסגרת זמן של עד שמונה-עשר חודשים להכשרה ולחיזוק רוחני, אינטלקטואלי ופיזי לפני הגיוס לצבא, השם דגש בערכים של הקרבה, שליחות והנהגה.¹³⁴

מסגרות ארגוניות קדם-צבאיות אלה, בשילוב מערכת החינוך ותנועות-הנוער, אף בנו את הבסיס הערכי לשירות צבאי, והחרירו כבוגריהן "מוטיבציה עזה שגבלה בלהט דתי" להתגייס ליחידות-החוד הלוחמות.¹³⁵ השירות הצבאי הומשג כחובה דתית, ושירות קרבי – כ"מצווה מן המוכרח" וכמרכיב זהות מרכזי של הצינוני-הדתי, הנושא בשליחות לאומית.¹³⁶ כפי שמסביר סטיוארט כהן, "צבא העם" נהיה בחזון הדתי-הלאומי "צבא השם", אשר הגיוס לשורותיו –

131 כהן, לעיל ה"ש 129, בעמ' 360.

132 עילית איתם "דור הכיפות הסגורות" נקודה: עתון הישובים ביהודה, שומרון וחבל עזה 103, 31-30 (התשמ"ז), אשר מצוטט גם אצל בעז כהן, לעיל ה"ש 123, בעמ' 336.

133 בעז כהן, לעיל ה"ש 123, בעמ' 335-338. כן ראו Cohen, *Dilemmas of Military Service* in Israel, לעיל ה"ש 122, בעמ' 10.

134 לפירוט על תרומת המכינות להכשרה לשירות ראו Cohen, *Dilemmas of Military Service* in Israel, לעיל ה"ש 122, בעמ' 10; ליבל וגל, לעיל ה"ש 130, בעמ' 93-96-100. בשנת 2008 הוסדרה פעולתן של המכינות בחוק המכינות הקדם-צבאיות, התשס"ח-2008. יצוין כי מסלול המכינות נחל הצלחה רבה עד כדי כך שבשני העשורים האחרונים החלה מגמה של הקמת מכינות חילוניות או מעורבות (כגון מכינת רבין, מכינת מעיין ברוך, מכינת עין פרת ומכינת נחשון). עוד ראו "מכינה לצה"ל" חדשות ערוץ 10 – המהדורה המרכזית (7.8.2014). ממכינת "בני דוד" בעלי יצאו מגדולי הקצינים הבכירים והמעוטרים של צה"ל. במבצע "צוק איתן", למשל, המפורסמים שביניהם היו מח"ט גבעתי עופר וינטר, סגן איתן (הלוחם שזינק למנהרה ורדף אחרי חוטפיו של הדר גולדין ז"ל, אשר גם הוא וצור אחיו בוגרי המכינה), כמר-גם סרן בניה שראל ז"ל, מפקד סיירת גבעתי. לוחם אחר מעלי שחדר לתודעה הציבורית והוזכר במהלך מבצע "צוק איתן" הוא רס"ן רועי קליין ז"ל – גיבור הקרב בבית-ג'בייל אשר נשכב על רימון ומסר את נפשו כדי שחיליו לא ייפגעו.

135 ליבל וגל, לעיל ה"ש 130, בעמ' 92-93.

136 בעז כהן, לעיל ה"ש 123, בעמ' 344-345. עוד ראו: Stuart A. Cohen, *From Integration to Segregation: The Role of Religion in the IDF*, 25 ARMED FORCED & SOC'Y 387, 396-397 (1999) (להלן: Cohen, *From Integration to Segregation*). ראו גם את המחקר שערך בהקשר

“constituted far more than one among the many religious obligations incumbent on all Jews. Rather, it became a paramount command, whose fulfillment – because invested with eschatological proportions of cosmic relevance – outweighed any other public duty.”¹³⁷

החזון האידיאולוגי בשילוב התיווך המוסדי של ישיבות ההסדר והמכינות, כמו-גם ההתפתחות ההלכתית-האינטלקטואלית בתחום הספרות התורנית,¹³⁸ הובילו לזינוק חד בהשתלבות דתיים בצבא ובאיכות השירות שלהם. אחוז בני-הנוער המתגייסים ממערכת החינוך הדתית הוא הגבוה ביותר, והוא הדין בנוגע להשתתפות בקורס קצינים ולחתימה לשירות-קבע. כ-80% מבוגרי המכינות מתגייסים ליחידות קרביות, לעומת כ-40% מבין כלל החיילים; הפיקוד בגולני, בגבעתי ובחלק מיחידות-העילית האחרות מורכב ברובו מחובשי כיפה; אחוז המסיימים קורס קציני חי"ר מקרב הציבור הדתי מאמיר ועולה מדי שנה (מ-1990 ל-2007, למשל, נרשם גידול של יותר מפי עשרה); והחיילים הדתיים מהווים כמעט 40% מסגל הקצונה הזוטר – יותר מפי שלושה מחלקם היחסי באוכלוסייה.¹³⁹ כך החל מהפך בדמות דיוקנו של הקצין הישראלי.

לתהליך ההדרה נודע גם היבט אידיאולוגי-פוליטי. הוא משתקף, בין היתר, במונחים של קידום סדר-יום חדש המתאגר את ההגמוניה החילונית וקורא לדה-סקולריזציה של התרבות הצבאית.¹⁴⁰ תמיר ליבל מגדיר מהלך זה כתהליך הדתה ששינה את מובנו של אתוס "צבא העם" לאתוס "צבא העם היהודי", אשר מושפע עמוקות מן האידיאולוגיה הדתית ומעלה על נס את חשיבות חיזוקה של הזהות היהודית בקרב חיילי צה"ל ומפקדיו. כפי שליבל מדגיש,

-
- זה מפקד יחידה מובחרת ב' "מקומם של חובשי הכיפות בפיקוד הטקטי של צה"ל" מערכות 432, 50 (2010) (מצוטט אצל ליבל וגל, לעיל ה"ש 130, בעמ' 92-93).
- 137 Cohen, *From Integration to Segregation*, לעיל ה"ש 136, בעמ' 397.
- 138 כפי שמסביר סטיוארט כהן, לראשונה בתולדות העם היהודי פותחה סוגה של ספרי הדרכה תורניים בענייני צבא וביטחון, שמילאה תפקיד-מפתח ביכולת ההשתלבות של החיילים הדתיים ביחידות הצבא: סטיוארט כהן, לעיל ה"ש 129, בעמ' 380, 385 ו-391.
- 139 ראו הנדל, לעיל ה"ש 127, בעמ' 294-296 (המספק נתונים סטטיסטיים מידעיים ומסיק כי מגמת הדומיננטיות הדתית קיימת במתחמים מוגדרים בלבד – בקרב חטיבות חי"ר, קורס קציני חי"ר, מפקדי פלוגות במערך השדה ויחידות מיוחדות); דרורי, לעיל ה"ש 116, בעמ' 135; ליבל וגל, לעיל ה"ש 130, בעמ' 105; בעז כהן, לעיל ה"ש 123, בעמ' 339; עמוס הראל "מהפכת המכינות השקטה: 85% קרביים, 30% קצינים" *הארץ* 10.12.2003. כן ראו אשר כהן "הכיפה והכומתה – דימוי ומציאות: השיח הציבורי על הציונות הדתית והשירות הצבאי" *ספר עמדות* – הכיפה והכומתה א 85, 87, 104 (משה רחימי עורך, 2009) (להלן: אשר כהן "הכיפה והכומתה") ("...משקלם היחסי של הציונים הדתיים ברוב שדרות הפיקוד ובשוורות הלוחמים ביחידות הקרביות גבוה במידה משמעותית ממשקלם היחסי באוכלוסייה"); Cohen, *From Integration to Segregation*, לעיל ה"ש 136, בעמ' 397; Cohen, *Dilemmas of Military Service in Israel*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 3.
- 140 ראו, באופן כללי, לוי ולרר, לעיל ה"ש 107; Levy, *The Theocratization of the Israeli Military*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 277 ו-284-287.

זכויות היוצרים על התהוותו של תהליך הדתה זה אינם של אנשי דת צבאיים או קצינים
 חובשי כיפה, אלא של הפיקוד הבכיר של צה"ל בכללותו.¹⁴¹
 ה"תיאולוגיזציה"¹⁴² של התרבות הצה"לית אף הוסיפה והתעצמה עם התמורות המשמעותיות
 שחלו בתפקידיה ובמעמדה של הרבנות הצבאית.¹⁴³ ממודל פעולה בהתאם לחזון מצמצם
 שהתמקד בהספקה טכנית של שירותי דת לקהל-יעד מוגבל, הרבנות של היום שואפת לעצב
 את עולמם הרוחני של כלל המשרתים בצה"ל, ולהעצים את הזהות היהודית בקרב מפקדי
 הצבא וחייליו – דתיים וחיילונים כאחד.¹⁴⁴ היוזמות שהנהיג הרב הצבאי הראשי דאז, תא"ל
 אביחי רונצקי, מילאו תפקיד-מפתח בהקשר זה. למשל, הרב רונצקי פיתח ענף חדש בתחום
 "התודעה היהודית" ברבנות הצבאית אשר כלל, בין היתר, "החדרת ערכי רוח ותודעה יהודית
 על פי מקורות ישראל".¹⁴⁵ פעילויות חינוך והסברה נרחבות אלה – שהפכו את הרבנות

141 ליבל דן בהרחבה בתהליכי ההדתה של האתוס הצבאי, אשר באו על-חשבון פיתוח הידע
 המקצועי בקרב הצבא הסדיר וצבא המילואים. התשתית למהלך של יציקת ערכים דתיים
 לתרבות הצבאית הונחה בשנת 2002 על-ידי הרמטכ"ל דאז משה יעלון, כאשר גייס את "בית
 מורשה" – מרכז ללימודי יהדות – לסייע לחיל החינוך בחיזוק הזהות היהודית בקרב חיילי
 צה"ל. גולת הכותרת של מפעל זה הייתה תוכנית "ייעוד וייחוד" וכן פרויקט מחצבי"ם –
 "מנהיגות חינוכית צה"לית בירושלים". ראו תמיר ליבל "מ'צבא העם' ל'צבא העם היהודי':
 בניין הכוח הצה"לי בין התמקצעות למיליציוניזציה" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא
 בישראל 205 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012); Tamir Libel, *From the People's Army to the Jewish People's Army: The IDF's Force Structure between Professionalization and Militarization*, 29 DEF. & SEC. ANAL. 280 (2013)

142 את הביטוי הזה טבע יגיל לוי. ראו לוי "השילוב הרהוי", לעיל ה"ש 94, בעמ' 8.
 143 על ההתפתחות במעמדה, בסמכויותיה, בחזונה ובהשפעתה של הרבנות הצבאית הראשית
 לדורותיה ראו את הריון המקיף אצל: Stuart A. Cohen, Aaron Kampinsky & Elisheva
 Rosman-Stollman, *Swimming Against the Tide: The Changing Functions and Status of Chaplains in the Israel Defense Force* (presentation to the panel on "Military Chaplaincy and Religious Diversity", IUS biennial Conference, Chicago Ill., Oct. 2013)
 אהרון קמפינסקי **בפקודת הרבנות: התפתחותה של הרבנות הצבאית בישראל** (2015) (להלן:
 קמפינסקי **בפקודת הרבנות**); לוי "צה"ל בין סולידריות לקונפליקט", לעיל ה"ש 122, בעמ'
 12 (הטוען כי תהליך ההדתה מתבטא, בין היתר, בחיזוק מעמדה של הרבנות הצבאית).

144 קמפינסקי **בפקודת הרבנות**, לעיל ה"ש 143, בעמ' 181-183; יאיר אטינגר "שלוש הערות
 על דת ודתיים ב'צוק איתן'" הארץ 8.8.2014 (המציין כי הרבנות הצבאית "עשתה כותרות"
 בשנים האחרונות בגלל "עיסוקיהן) השנויים במחלוקת בקידום 'תודעה יהודית'", אך מציין
 גם כי "הרבנות הצבאית נסוגה מהלהט התנ"כי שניסתה להטמיע בלוחמים, למשל בתקופת
 הרב הצבאי אביחי רונצקי, להט שהגיע לשיא במבצע 'עופרת יצוקה'").

145 ציטוט מתוך דברי הרב תא"ל אביחי רונצקי, המובא אצל ליבל, לעיל ה"ש 141, בעמ' 232.
 כן ראו שם, בעמ' 229-232. ענף זה הוקם במקום "ענף ערכי תורה ללחימה" עם מינויו בשנת
 2000 של הרב תא"ל ישראל וייס לרב הצבאי הראשי. חלק מחזונו של הרב וייס היה ש"הרבנות
 הצבאית תהווה גורם איכותי וערכי בעיצוב דמותם הרוחנית של המשרתים בצה"ל", תוך
 הדגשה כי "התכנים יועברו בדרכי נועם ולא מתוך כפייה דתית". ראו קמפינסקי "הרבנות
 הצבאית והשפעתה על תהליך ה'הדתה'", לעיל ה"ש 123, בעמ' 320-321. החל בכהונתו של

הצבאית, לדברי אחדים, ל"חיל חינוך ב" – אף הובילו למאבק סמכויות מתקשר וחרף מול קצין החינוך הראשי.¹⁴⁶

חוקרי צבא וחברה שניתחו את השלכותיו המסועפות של תהליך ההדרה הצביעו על צורות שונות של תגמולים סמליים שבני הציונות הדתית זוכים בהם בתמורה לתרומתם לעיבוי המערך הקרבי ושלד הפיקוד בצה"ל. בין היתר נטען כי ברומה למפלגות השמאל הציוני בשעתו, כיום ההנהגה הדתית-הלאומית "מתנחלת" בפיקוד הבכיר בצה"ל, ממלאת תפקיד בניהול יחידותיו ומכתיבה את חזונה ותפיסת-עולמה.¹⁴⁷ כחלק מניהול מערכת התגמולים הסמלית לאליטת השירות החדשה, גברו כוחם ומעורבותם של רבני ישיבות-ההסדר והמכינות בתהליכי קבלת ההחלטות בצה"ל. תהליך ההדרה היתרגם אפוא לבניית מודל חדש לניהול הצבא, שבמסגרתו נתונה לגורמים דתיים חיצוניים "השפעה קריטית עד כדי הפיכתם לשותפים בהתוויית התכנים והפעילות",¹⁴⁸ ואף הוקנתה להם גישה חופשית לבסיסי הצבא על-מנת לפקח שפקודות הצבא אינן מקפחות צוים דתיים.¹⁴⁹ יש גם החוששים כי עוצמתם של המוסדות הדתיים המתווכים בין החייל הדתי לצבא כוננה משטר של "הייררכייה כפולה" – לפיקוד הצבאי ול"פיקוד" הרבני-ההלכתי.¹⁵⁰ לטענתם, הנאמנות הרואלית לצווי ההלכה ולצווי הצבא עלולה לסדוק את שרשרת הפיקוד הצבאית, לפגוע

הרב רונצקי, בשנת 2006, הלכה מגמה זו והתעצמה, למרות הכחשתו העיקשת שהוא אינו עסוק ב"פעילות מיסיונרית". ראו Cohen, Kampinsky & Rosman-Stollman, לעיל ה"ש 143, בעמ' 6; קמפינסקי "הרבנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה'הדרה'", לעיל ה"ש 123, בעמ' 322. 146 דרורי, לעיל ה"ש 116, בעמ' 116 ו-140; Cohen, Kampinsky & Rosman-Stollman, לעיל ה"ש 143, בעמ' 6.

147 דרורי, לעיל ה"ש 116, בעמ' 142-144.

148 שם, בעמ' 142-143. ראו גם שם, בעמ' 137, שם טוען דרורי, מפקד חטיבת גבעתי לשעבר, כי באמצעות מעמדם וקשריהם של רבני ישיבות-ההסדר עם הפיקוד הבכיר בצה"ל ועם משרד הביטחון, הם ניסו להשיג את כל מטרותיהם ולא ויתרו על קלה כחמורה". לדוגמה, הם הכתיבו לו, לפי עדותו, מי מחיילי ישיבות-ההסדר יצא לקורס קצינים.

149 שם, בעמ' 137-138. מבצע "צוק איתן", שפרק זה נכתב במהלכו, האיר באור חדש את תהליך ההדרה שהתרגש על צה"ל. בין היתר פורסמו עדויות לכך שרוח הלחימה של החיילים הונחתה על-ידי רבנים צבאיים, והיו מי שכינו את המבצע "המלחמה הדתית הראשונה בתולדות ישראל". ראו, בין היתר, נחום ברנע "איך יוצאים מזה" ידיעות אחרונות – המוסף לשבת 25.7.2014, 4 (תחת הכותרת "ימות המשיח"); אורי משגב "המלחמה הדתית הראשונה בישראל" הארץ 19.7.2014; רענן שקד "אלוהים ניצח: המפסידה האמיתית במלחמה הזאת היא החילוניות הישראלית" ידיעות אחרונות – 7 ימים 8.8.2014, 20; יגיל לוי "מח"ט גבעתי נלחם בפלשתים" הארץ 10.8.2014. עוד ראו אורי משגב "מח"ט הג'יהאד היהודי" הארץ 8.8.2014.

150 לוי "השילוב הרהוי", לעיל ה"ש 94, בעמ' 6. עוד ראו, לאחרונה, את ספרו החשוב והמקיף של יגיל לוי המפקד האליון – התאוקרטיזציה של הצבא בישראל (2015) (להלן: לוי המפקד האליון), המסביר כי ניתן לזהות לא רק תהליך הדרה, המתבטא בפעפוע של ערכים תרבותיים דתיים אל תוככי הצבא, אלא גם מהלך של תיאוקרטיזציה, המתבטא בחדירה של סמכויות דתיות המתערבות במישור בניהולו של צה"ל.

באוטונומיה המקצועית, ולפגום בממלכתיות העל-מגזרית של צה"ל.¹⁵¹ לבסוף, להשקפתם של חוקרים אחרים, תהליך ההדתה והניסיון הרתי לכבוש מעוזים בתוך מצודות ההגמוניה החילונית-האשכנזית הם גילומו של פרויקט אידיאולוגי מכוון, בשליחות ההגנה על גבולותיה של ארץ-ישראל השלמה, אשר נועד לקדם מטרות פוליטיות שונות, כגון שימור פרויקט ההתנחלות בגדה המערבית.¹⁵²

ההדתה של צה"ל היא אפוא תהליך מסועף ורב-רברים, שהשפעותיו עשירות ומורכבות. כיצד הוא מתקשר למצבת של זכויות דתיות לחייל המאמין במישור הפרטני, להבדיל מהשלכותיו במישור הצבאי-המערבתי? כפי שנציע להלן, הולך ומתחוויר כי חופש הדת המתעצם של החייל הדתי פוגע באופן שולי בלבד בחופש מדת של החייל החילוני, אך פוגע באופן חריף בשוויון המגדרי של החיילת החילונית.

2. בכפיפה אחת: חופש דת וחופש מדת

הבחינה של יחסי דת-צבא בצה"ל אינה יכולה להיעשות מבעד לפריזמה של מדינות ליברליות אחרות, בשל היסוד הכופה של השירות הצבאי ומתוקף היותו "צבא העם" – אתוס האוניוורסליות הרואה בצה"ל כור היתוך לבניית סולידריות חברתית. אין חולק, אפוא, כי על צה"ל, כצבא-חובה במדינה יהודית ודמוקרטית, לאפשר לחייל הדתי שירות המכבד את חופש הדת שלו ואת צרכיו הייחודיים.¹⁵³

כבר בשלב הראשוני, שבו נדרש המתגייס הטרי להישבע אמונים לצה"ל, ניכרת התחשבות ברגשות דתיים, ונקבע נוסח שבועה המתחשב באמונה דתית. בעוד מתגייסים חילונים עונים "אני נשבע(ת)" בתגובה על השבועה שמפקד היחידה מקריא, המתגייסים הדתיים רשאים לענות "אני מצהיר(ה)", כדי להימנע מנקיטת לשון שבועה.¹⁵⁴ לכך מצטרף מערך שלם של חקיקה צבאית, במדרג הנורמטיבי העליון, המסדיר ענייני דת שונים – אות לחשיבות

151 ראו גל "צה"ל בהרתה", לעיל ה"ש 128, בעמ' 597-599, המסיק כי "יש להתחזקות ההשפעה הדתית בצבא השלכות על היבטים טקסיים-תרבותיים, תפקודיים-מגדריים, ואולי אפילו תורתיים-מבצעיים בצה"ל". שם, בעמ' 588. כן ראו, באופן כללי, דרורי, לעיל ה"ש 116; Yagil Levy, *The Israeli Military: Imprisoned by the Religious Community*, 18 MIDDLE E. POL. 67, 70 (2011).

152 Levy, *The Clash between Feminism and Religion*, לעיל ה"ש 112, בעמ' 195-196.
153 אלישבע רוסמן-סטולמן "יחסה של המערכת הצבאית לחיילים דתיים: מבט משווה" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 43, 48, 65 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012) ("הרצון לכלול את כלל האזרחים בשורות צה"ל יוצר מחויבות מצד המערכת הצבאית ללכת לקראת חיילים דתיים על מנת שיוכלו להתגייס"). כן ראו Cohen, *From Integration to Segregation*, לעיל ה"ש 136, בעמ' 388 (החזון המייעד לצה"ל תפקיד של כור היתוך ממלכתי המאחד בין חלקי האומה הוביל לכך שחיילים דתיים לא ישרתו ביחידות נפרדות, מצד אחד, אך ייהנו מהסדרים המתחשבים בצורכיהם הייחודיים, מצד אחר).

154 הליך השבועה מוסדר בפקודת מטכ"ל, פ"מ 33.0915 "שבועת אמונים לצה"ל וחלוקת נשק לטירונים". ליבל וגל, לעיל ה"ש 130, בעמ' 101.

המיוחסת לחופש הדת בצה"ל.¹⁵⁵ צה"ל הקים את מוסד הרבנות הצבאית הראשית, והוא תומך בפעילויות דתיות ומתחזק בתי-כנסת בכל בסיס צבאי. הוא גם מספק תשמישי קרושה לכל דורש, וממלא צורכי דת שונים, ביניהם אוכל כשר (כולל זכאות להכשר מהדרין), מדים שאין בהם שעטנז, קביעת זמני תפילה ואימוץ לוח-השנה היהודי, כולל שמירת שבת ומועדי ישראל.¹⁵⁶ כמו-כן הוא מתיר סממני הופעה ומנהגי לבוש דתיים, כגון כיפה, ציצית, גידול זקן ופאות, והימנעות מגילוח בימי ספירת העומר.¹⁵⁷

משטר דתי זה – המבוסס על מדיניות צבאית של "זה נהנה וזה אינו חסר" – אינו דורש ככלל מן החייל החילוני השתתפות בפעילות דתית נגד רצונו,¹⁵⁸ ושומר על מאזן הוגן בין צרכים דתיים לנטלים חילוניים שנובעים מהם.¹⁵⁹ למעשה, השופט חנן מלצר, במאמר מקיף

155 שמיל פלג "זכויות הדת במסגרת שירותו של חייל חרדי בצה"ל" מערכות 410-409, 94, 99-98 (2006).

156 יצוין כי ההטבות ולוונטיות גם לבני דתות אחרות, אשר זכאים אף הם להימנע מפעילות במהלך חגם, למשל, מבלי שהרבר פוגע במניין ימי החופשה שהם זכאים להם. ליבל וגל, לעיל ה"ש 130, בעמ' 102.

157 על היכולת לקיים מצוות בצה"ל ראו רוסמן-סטולמן, לעיל ה"ש 153, בעמ' 48-49; פלג, לעיל ה"ש 155, בעמ' 98-97 (הסוקר את הוראות הפיקוד העליון העוסקות בענייני דת); Cohen, *From Integration to Segregation*, לעיל ה"ש 136, בעמ' 389; ירון זילברשטיין "לדמותו של הרב הצבאי בצה"ל: עבר הווה ועתיד" ספר עמדות – הכיפה והכומתה א 75 (משה רחימי עורך, 2009).

158 ראו Cohen, *From Integration to Segregation*, לעיל ה"ש 136, בעמ' 402; פלג, לעיל ה"ש 155, בעמ' 97. ההשלכות של כיבוד חופש הדת של החייל הדתי באות לידי ביטוי פחות בחשש לפגיעה בחופש מדת של החייל החילוני ויותר בחשש אפשרי לפגיעה בעקרון השוויון. דוגמה עכשווית לכך היא עתירתם של חיילים חילונים לבג"ץ על חוקיותו של תיקון להוראת אכ"א בעניין כללי ההופעה והלבוש בצה"ל, המקשיח את התנאים לקבלת היתר לגידול זקן לנוכח תופעת השימוש לרעה במנגנון ההיתרים. לטענת העותרים, התיקון אינו מנהיג כללים אחידים בנוגע לחובת גילוח הזקן, ומקשה על החייל החילוני לקבל היתר לגידול זקן בהשוואה לחייל הדתי. בעקבות העתירה, שהסתיימה בפשרה, הואחד המבחן לאישור גידול זקן מטעמים אישיים או דתיים, ובין היתר הועברה סמכות ההכרעה מן הרבנות הצבאית אל קציני השלישות הפיקודיים. ראו בג"ץ 5802/15 אצ"לדייב נ' צבא ההגנה לישראל (פורסם בנבו, 30.11.2015). לפי דיווחים בתקשורת עולה כי התיקון – אשר בדיוני הכנסת כונה "הדרת רבנים" – הוביל לכך שפניות רבות של חיילים דתיים לקבלת היתר לגידול זקן מטעמי דת נענו בסירוב. ראו פרוטוקול ישיבה מס' 110 של הכנסת ה-20, 17-29 (2.3.2016), זמין בכתובת www.knesset.gov.il/plenum/heb/plenum_search.aspx. הרב הצבאי הראשי לשעבר, תא"ל ישראל וייס, שהיה ידוע בהתנגדותו הנחרצת לסירוב פקודה לעקירת יישובים, קרא בעקבות התיקון האמור לסירוב פקודה לעקירת זקנים. ראו כתבי ישראל היום "פקודת הזקן: צפירת הרגעה לגבי האכיפה" ישראל היום 1.3.2016 www.israelhayom.co.il/article/360993. מערכת גלצ "מהפכת הזקנים בצה"ל: 'זו פקודה בלתי חוקית בעליל'" אתר גלצ 29.2.2016 glz.co.il/1138-77701-HE/Galatz.aspx.

159 שמירה על אורח חיים דתי מהווה ככלל נטל מינורי בלבד על החייל החילוני, ויחידות שונות מפתחות פתרונות יצירתיים כדי לשמור על הרמוניה חברתית. למשל, בעבר, בזמנים שהוקצו

על אופיו של צה"ל כצבא יהודי ודמוקרטי ועל זכויותיהם של המשרתים בו, עמד על כך שהצבא פועל להגן על הזכות לחופש מדת של החיילים החילונים, וקרא לצה"ל לנהוג באותה מידה של מחויבות גם כלפי חופש הדת של החיילים הדתיים.¹⁶⁰ אכן, בשנים האחרונות צה"ל אף מקפיד יותר בחופש מדת של החייל החילוני, ומבער תופעות של "כפייה דתית" לכאורה.¹⁶¹ זאת ועוד, חוקרי צבא שבחנו את השפעתה של הרבנות הצבאית על תהליך ההדחה מצאו לאחורונה כי ניכרת מגמה של סובלנות רבה יותר כלפי החופש מדת של חיילים חילונים.¹⁶² למשל, אם בעבר שולבו רבנים חרדים במדרשה

לחיילים דתיים לצורך תפילה, נדרשו החיילים שאינם מתפללים לבצע מטלות צבאיות שונות, מה שהיה עלול ליצור תחושות קיפוח ועוינות ביחידה. פתרון לכך הוא הנגשה של מגוון פעילויות תרבותיות שאינן תפילה כדרך מקבילה בעבור חילונים לבטא את יהדותם, כפי שאכן נעשה ביחידת הנח"ל. ראו ליאור טל "יהדות חילונית וצה"ל" בין הכיפה לכותמה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 439, 456-457 (ראובן גל ותמר ליבל עורכים, 2012). עם זאת, יצוין כי הדין והמסקנות לעיל אינם כוללים את מעמדו של החייל היהודי המשתייך לזרם שאינו אורתודוקסי (שם, בעמ' 459).

160 חנן מלצר "צה"ל כצבאה של מדינה יהודית ודמוקרטית" משפט ואדם – משפט ועסקים יד 347, 389 (2012) (המסתמך בהקשר זה על דבריו בבג"ץ שנסב על דחיית שירותם של תלמידי ישיבות).

161 יש להדגיש שאנו סבורות כי קיים פער בין יצירת אווירה כללית אשר כוללת נראות גדולה יותר של מוטיבים יהודיים מסורתיים ומותאמת לצורכי החייל הדתי לבין פגיעה קונקרטיה בזכות לחופש מדת של החייל החילוני במובנה כחופש המצפון. לניתוח הבסיסיס התיאורטיים של הזכות לחופש מדת ראו, למשל: Gideon Sapir & Daniel Statman, *Why Freedom of Religion Does Not Include Freedom from Religion*, 24 L. & PHIL. 467 (2005). כפי שיוכרר להלן, גם לפני הנהגותיה של הרבנות הראשית התמתנו, בניצוחו של הרב הצבאי הראשי רפי פרץ ולאחר ביקורת תקשורתית, הן מבחינת התכנים שהחיילים נחשפים אליהם והן מבחינת זהות המרצים ומטרותיהם. אכן, ברור שנסיבות להחזיר בתשובה קהל שבוי הם דוגמה קלאסית להפרה של החופש מדת, אולם הטענת החיילים בידע על "ערכים יהודיים", "תודעה יהודית", "הייעוד והייחוד של העם היהודי בארצו" וכדומה אינה בגדר פגיעה בחופש מדת, מאותה סיבה שלימודי תנ"ך במוסדות חינוך ממלכתיים או קריאת פרקי תהלים בטקסים לאומיים רשמיים אינם נחשבים הפרה של הזכות לחופש מדת. אכן, התרבות היהודית והמסורת היהודית קשורות בטבורן ליהדות כדת, ולעיתים אי-אפשר להפרידן. טלו, למשל, את התנ"ך – הטקסט המכונן הראשון במעלה בארון הספרים היהודי, שחשיבותו היא לאומית ודתית כאחת. אין עוררין כי ניתן להשתמש בתנ"ך כדי לחשוף את האזרחים לעקרונות היסודיים של מורשתם המשותפת, שטיפחה זהות יהודית לאומית פרויקטורית לאורך ההיסטוריה. הוא הדין לגבי הידע המועבר כיום על-ידי הרבנות הצבאית וגופים צבאיים אחרים – פעילויות חינוכיות אלה אינן מועברות בהקשר דתי (הן אינן מתקיימות בבית-כנסת, והחיילים אינם נדרשים לחבוש כיפה), ומטרותן אינה להפוך את החיילים ל"מאמינים", אלא להשתמש באופן אסטרטגי במסורת היהודית – אשר כוללת, כמו התנ"ך, יסודות דתיים ולאומיים-תרבותיים כמקשה אחת – כדי לנסוך בצבא בכללותו תחושה של זהות, מטרה וערכים משותפים. על כך ראו, למשל, Cohen, *From Integration to Segregation*, לעיל ה"ש 136, בעמ' 387.

162 קמפינסקי "הרבנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה'הדתה'", לעיל ה"ש 123, בעמ' 323.

התורנית של הרבנות הצבאית, כיום המסרים החינוכיים מועברים באמצעות רבנים צבאיים אורתודוקסים במדים. אם בעבר הטיפו הרבנים בגלוי לחזרה בתשובה, במסגרת הרצאות בעלות תכנים דתיים-הלכתיים בלבד, כיום ההרצאות עוסקות בערכים של רוח לחימה, אשר גם החיילים החילונים יכולים להזדהות עימם.¹⁶³ בעת כתיבת שורות אלה אף התבררנו על החלטת הרמטכ"ל לשנות את הסטטוס-קו ולהעביר את ענף התודעה היהודית מן הרבנות הצבאית לסמכות אכ"א.¹⁶⁴

כחלק מקו זה, ההשתתפות בפעילויות החינוכיות של הרבנות הצבאית כבר אינה בגדר חובה שנכפית על חיילים חילונים,¹⁶⁵ מה שהופך את הסדרת הדת בצבא ללייחודית בהשוואה לסוגיות דת-מדינה אחרות, שכן, כפי שטוען אהרון קמפינסקי, הסדרה זו "מקובלת באופן עקרוני על כל הגורמים במערכת הפוליטית, ואף המחנה החילוני לא מוחה על עצם תפקידה של הרבנות הצבאית".¹⁶⁶

דוגמה מובהקת לשמירה על האינטרסים של החייל החילוני באיזון בין חופש הדת לחופש מדת היא הסוגיה שזכתה בפרסום תקשורתי נרחב בעניין התכנים המושמעים בטקסי זיכרון צבאיים. הרמטכ"ל מינה צוות קצינים שידון בשאלה "מהו הנוסח 'הנכון והראוי' של מילות ה'זיכור' הנאמרות בכל טקס זיכרון צבאי – 'זכור עם ישראל', 'זכור אלוקים', או נוסח שלישי, כזה או אחר".¹⁶⁷ מסלול הפשרה שהוצע על-ידי הרבנות הצבאית – הנוסח "זכור עם ישראל וזכור אלוקים", אשר אינו מוחק שם שמים ואינו פוגע ברגשות דתיים – נדחה

163 שם. הרבנות הצבאית אף החלה לברור ביתר קפידה את הרבנים האזרחיים שיורשו לפקוד את בסיסי צה"ל ולשאת דברים לפני החיילים. כפי שהצהיר הרב הצבאי הראשי הנוכחי, תא"ל רפי פרץ, "הרבנים הצבאיים צריכים אחריות וזהירות גדולה, כלפי מי שיקבל את הזכות לדבר בפני חיילי צה"ל. מי שלא מבין את השפה ואת המסר, לא יכול לדבר בפני החיילים". שם, בעמ' 327. כן ראו Cohen, Kampinsky & Rosman-Stollman, לעיל ה"ש 143, בעמ' 11.

164 עמוס הראל ויאיר אטינגר "הרמטכ"ל הכריע: ענף תודעה יהודית יעבור מהרבנות הצבאית לאכ"א" **הארץ** – חדשות 2016.11.1.1.2819934 www.haaretz.co.il/news/politics/premium-1.2819934.

165 אחת הדוגמות בהקשר זה היא "מסעות ההתעוררות": בעבר חויבו כל החיילים, מכוח פקודת מטכ"ל, לנכוח בהם, ובמסגרתם למדו מפי הרבנות הצבאית על המשמעות הדתית והלאומית של הימים הנוראים. החל בשנת 2000 "מותנו" תוכני הפעילות, והיא עברה מטמורפוזה ל"מסע התבוננות", העוסק בעניינים מוסריים של תיקון עולם, אשר אינם קשורים לענייני דת. למרות השינוי באופייה של הפעילות כבעלת צביון תרבותי-לאומי, ולא ככפייה דתית, בסופו של דבר שם צה"ל קץ לתופעה, שהייתה "אירוע חשוב ובעל משמעות" בלוח-השנה הצבאי למן שנת 1959. קמפינסקי "הרבנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה'הדתה'", לעיל ה"ש 123, בעמ' 313. כן ראו פלג, לעיל ה"ש 155, בעמ' 101; מלצר, לעיל ה"ש 160, בעמ' 387-388; Cohen, *From Integration to Segregation*, לעיל ה"ש 136, בעמ' 391.

166 קמפינסקי "הרבנות הצבאית והשפעתה על תהליך ה'הדתה'", לעיל ה"ש 123, בעמ' 329.

167 שאלה זו מופיעה במכתבו של ראש צוות הקצינים, האלוף ישי בר, שמינה הרמטכ"ל לדון בסוגיה זו, כפי שמצוטט אצל אסא כשר "דת וממלכתיות בצבא של מדינה יהודית ודמוקרטית" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 401, 416-417 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012).

מן הטעם שהוא יוצר דומיננטיות דתית הפוגעת ברגישויות חילוניות, והועדף הנוסח "יזכור עם ישראל"¹⁶⁸.

לבסוף, דומה כי היחס יוצא-הדופן של צה"ל לאחד הנושאים הטעונים ביותר בקרב צבאות מערביים – גיוס של חיילים בעלי נטייה מינית הומוסקסואלית – מעיד אף הוא כי תהליך ההדרתה אינו מיתרגם לפגיעה בזכויות של החייל החילוני על בסיס פרטני. ההתנגדות העקרונית של הקהילה הדתית לקהילה הגאה לא קיבלה ביטוי משמעותי בזירה הצבאית, וצה"ל נחשב אחד הצבאות הליברליים והמתקדמים ביותר בעולם בסוגיית השירות ההומו-לסבי,¹⁶⁹ ומפגין אף יחס חלוצי כלפי טרנסקסואלים.¹⁷⁰

ניתוח זה מוביל לפקפוק בנרטיב הפסקני שמייצרות טענות גורפות בדבר ההדרתה של הצבא והסכנות הנשקפות ממנה לאופיו ולמהותו של צה"ל כצבאה של מדינה דמוקרטית.¹⁷¹ יהיו אשר יהיו השלכותיו של תהליך ההדרתה, הוא אינו מיתרגם, כפי שהראינו, לפגיעה ממשית בחופש מדת של החייל החילוני, ולעומת זאת תרומתו לצה"ל ולהשגת יעדים של הגנה ולחימה היא משמעותית וחשובה. לשיטתנו, ניתן להבין את הפולמוס החרף סביב סוגיית ההדרתה כמייצג מאבק בין קבוצות בחברה הישראלית על כוח, שליטה ותגמולים ממשיים וסמליים הקשורים לצבא.¹⁷² אולם נשים והאינטרסים שלהן, כיחידות וכקבוצה, מעולם לא היוו חלק משמעותי ממאבק כוחני זה. ככל שהדרת נשים עולה בפי מתנגדי ההדרתה, היא משמשת קישוט רטורי המדגיש את העיקר – אוכדן דומיננטיות חילונית בצבא – ולא סוגיה המחייבת פתרון והתייחסות עצמאיים ורחופים. למרבה האירוניה, במידה ידועה, גם השיח הפולמוסי המתנהל עתה סביב סוגיית הזיקות בין דת לצבא תורם בדרכו להדרת

168 שם, בעמ' 416-420. כשר מציין כי מחיקת שם שמים התקבלה בעלכון עמוק מצד חיילים ומשפחות שכולות. שם, בעמ' 419.

169 לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 354; Levy, *The Theocratization of the Israeli Military*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 272. לסקירה של התמורות המשפטיות שחלו במעמד של הומוסקסואלים בצבא ראו אייל גרוס "מיניות, גבריות, צבא ואזרחות: שירות הומואים ולסביות בצה"ל במשקפיים השוואתיים" פלילים ט 95 (2000), המתאר מהלך של ליברליזציה הדרגתית בהשתלבותם של הומוסקסואלים בצה"ל. ראו גם שם, בעמ' 157 וה"ש 217.

170 גרוס, שם, בעמ' 170. לשם השוואה, רק בשנת 2016 הודיע שר ההגנה האמריקני כי הממשל החליט לשים קץ למדיניות ההסתרה של הזהות המגדרית בצבא ארצות-הברית, ולאפשר לטרנסג'נדרים לשרת בגלוי בין שורותיו. ראו "צבא ארה"ב ביטל סופית את האיסור על גיוס טרנסג'נדרים" הארץ 30.6.2016.

171 דוגמה לטיעון מסוג זה מייצגים הדברים הבאים, המשמשים פתיח לכתבת-שער שהוקדשה לנושא במוסף הארץ: "יועצת הרמטכ"ל, ראש אכ"א ומבקר המדינה מזהירים, אבל הרבנות הצבאית הולכת ומתחזקת. האם אנחנו בדרך לצבא פונדמנטליסטי?" ראו קובי בן שמחון "מתי ולמה הפך הצבא הישראלי לדתי כל כך?" הארץ – סוף שבוע 1.11.2014 www.haaretz.co.il/magazine/premium-1.2472342. ראו גם אריק כרמון "לשחרר את אלוהים מהצבא" הארץ דעות 2.11.2014 www.haaretz.co.il/opinions/premium-1.2473515.

172 כניסוחו של הרב רונצקי: "החשש של קבוצות מסוימות הוא שהשינוי בצבא ישנה את החברה. שבכירי הצבא הדתיים יתפסו עמדות גם בשוק הפרטי, במגזר הציבורי... זאת מלחמת הישרדות של קבוצות בחברה הישראלית שפעם קולן נשמע. יש מי שחשים ששומטים להם את השטיח מתחת לרגליים...". בן שמחון, לעיל ה"ש 171.

נשים, וזאת באמצעות דחיקתן לשולי השיח. אנו טוענות כי הדרת נשים אינה רק אחת מביין כמה "תופעות מראיות... שצצו בצבאנו בשנים האחרונות",¹⁷³ ואינה רק עוד תסמין, מן החשובים פחות, של תופעה רחבה ממנה. מדובר בסוגיית-יסוד, בעלת מאפיינים ייחודיים והיסטוריה משל עצמה, שראויה להתייחסות ספציפית ומקיפה, ואשר הגיעה העת למקמה במרכז השיח הציבורי והמשפטי הנוגע בצבא.

מושאו של החלק הבא הוא ניתוח מערכת יחסי-הגומלין בין שתי קבוצות המיעוט – נשים ודרתיים – אשר השתלבותן בצבא קוראת תיגר על ההגמוניה הגברית-החילונית המסורתית. אנו טוענות כי השיח הקיים בעניין צבא ודת הוא חלקי ובלתי-מספק ללא הוספת המימד המגדרי; יחסי-דת-צבא נעים על ציר מגדרי אשר מכתוב במידה רבה את ההתייחסות הצבאית למקומה ולמשקלה של הדת בצבא. כאשר מדובר באינטרסים של הגבר החילוני, הצבא מגלה נכונות רבה יותר להגן עליו מפני כרסום בזכויותיו. אולם כאשר מדובר באינטרסים של האישה החילונית, הוא נכון ביתר קלות להסיגם על מזבח חופש הדת. על-מנת לפתח טענה זו, נפנה כעת לניתוח התהליכים אשר הבשילו לימים לכלל פקודת השילוב הראוי.

ג. דת שוויון מגדרי: שילוב אפשרי?

1. תולדותיה של פקודת השילוב הראוי

עליית משקלם של חובשי הכיפות הסרוגות בצבא מבחינה כמותית ואיכותית היתרגמה, כאמור, לכוח מיקוח בעיצוב סביבת שירות שעולה בקנה אחד עם זהותם הדתית ואורח חייהם התרבותיים.¹⁷⁴ כחלק ממשטר התגמול הצה"לי, ביקשה הציונות הדתית להטביע חותם דתי וערכי על צה"ל, ברוח הציווי המקראי "והיה מְחַנְיָךְ קדוש".¹⁷⁵ אחת מאבני-הנגף הניצבות בפני הגשמת החזון של קדושת המחנה היא העירוב בין גברים לנשים ביחידות הקרביות. ביטוי חד לתפיסה שעל-פיה שירות הנשים מהווה בעיה דתית קשה עולה מדבריו של המנכ"ל לשעבר של איגוד ישיבות-ההסדר, הרב אברהם ברון, שלפיהם השירות של גברים ונשים יחדיו "מדיר שינה מעיניי. זה כתם על הצבא... ללא עזרתו של ה' לא ננצח במלחמות, והקב"ה הציב תנאי-ברזל: 'והיה מְחַנְיָךְ קדוש'... נכשלנו במאמץ להסביר, לצבא ולאומה, שנושא הצניעות חמור יותר מאשר כשרות ושבט".¹⁷⁶

המהפכה המגדרית בצה"ל גרמה להתנגשות בלתי-נמנעת בין קבוצת הנשים לקבוצת הדרתיים.¹⁷⁷ החשש מבעיות האינטגרציה המגדרית הועצם על רקע תיקון מס' 11 לחוק שירות

173 כניסוחו של כרמון, לעיל ה"ש 171.

174 ראו, למשל, הנדל, לעיל ה"ש 127, בעמ' 301-302 ("העובדה שהחייילים חובשי הכיפות מצטיינים בשירותם הצבאי מחייבת את הצבא להרחיב את מערך השירותים הנדרשים לאותם חיילים").

175 דברים כג 15. כן ראו Levy, *The Theocratization of the Israeli Military*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 279 (המסביר כי "קדושה" בהקשר זה משמעה שמירה על צניעות מינית והפרדה מגדרית).

176 מובא אצל: Amos Harel, "Without God's Help We Will Not Win Wars", HAARETZ, June 5, 2006.

177 לוי "השילוב הרהוי", לעיל ה"ש 94; לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 339.

ביטחון, משנת 2000, שבישר שילוב שוויוני של נשים במערכות הצבא, ובפרט בעקבות הקמת גדוד קרקל, המשלב לוחמות ולוחמים בשירות קרבי משותף.¹⁷⁸ חובשי הכיפות הסרוגות, אשר עד לכור ההיתוך הצבאי לא נחשפו לעוצמות כאלה של אינטראקציה עם בנות המין האחר,¹⁷⁹ פנו אל הרבנים האזרחיים לקבלת עצה והנחיה.

בעזרת התיווך המוסדי של ההתערבות הרבנית, הובאו בעיות הצניעות לפתחו של הרמטכ"ל בשנת 2001,¹⁸⁰ ואף הכנסת נדרשה לסוגיית השירות המעורב של נשים וגברים בצה"ל. במהלך הדיון הפרלמנטרי טבע הרב הצבאי הראשי דאז, תא"ל ישראל וייס, את המונח "שילוב ראוי", אשר נהפך למטבע-לשון צה"לי.¹⁸¹ מעניין שהיוה"ל דאז הצהירה כי בחזונה היא רואה הקמת צבא נפרד מבחינה מגדרית – שבו יוקמו מחלקות נפרדות לחיילות בתפקידי לחימה – כפתרון ארוך-טווח לבעיית השילוב.¹⁸²

במקביל הוקמה ועדה לבדיקת הנהלים באשר לשילוב הראוי של גברים ונשים תחת קורת-גג צבאית אחת, בראשות אלוף פיקוד מרכז וראש זרוע היבשה יפתח רון-טל. ועדת רון-טל – אשר לימים תתברר כקו פרשת-המים בנוגע למעמד נשים בצה"ל – ישבה על המדוכה במשך יותר משנתיים, וגיבשה עקרונות לשילוב גברים ונשים בשירות משותף, שתכליתם להגן על החיילים הדתיים מפני הקשיים הכרוכים בשירות מעורב. בין היתר הותוו כללים בדבר לבוש צנוע והסדרי מגורים האוכפים הפרדה מגדרית מוחלטת, וכן הוגדרו זכויות שונות לחיילת/הדתייה – למשל, להימנע מביצוע משימות הכרוכות בייחוד,

178 הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 25.

179 השילוב של נשים חילוניות מהווה מקור מתח מיוחד לגבי חיילים דתיים – הן בשל המגדר שלהן והן בשל הרקע החילוני שלהן. ראו Cohen, *Dilemmas of Military Service in Israel*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 7. כן ראו שם, בעמ' 8 (המפגש עם החיילים החילונית מתואר כטראומטי וכהלם תרבות מבחינת החיילים הדתיים); הנדל, לעיל ה"ש 127, בעמ' 302.

180 עשרות חיילים דתיים פנו בעצומת מחאה לרמטכ"ל בגין השילוב המגדרי, והתריעו כי יאלצו לרדות את גיוסם או להימנע ממנו כליל עקב כך. לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 12; לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 346; ליבל וגל, לעיל ה"ש 130, בעמ' 96 (המכנינות הקדם-צבאיות הן "קבוצת לחץ הפועלת לשינוי תנאי השירות, התרבות והערכים בכלל צה"ל לתואמים לאלה של החייל הדתי") ובעמ' 100 (בחסות המכנינות החיילים הדתיים "היו ציפיות שסביבת השירות הכלל-צה"לית תותאם לצורכיהם, ולשם כך הם נעזרו ב'לובי' של רבנים, אישי ציבור וקצינים בכירים בדימוס שהתגייס למענם"). כן ראו לוי "צה"ל בין סולידריות לקונפליקט", לעיל ה"ש 122, בעמ' 12 (ההסדרים התרבותיים התומכים בהטלת מגבלות על שילוב נשים ביחידות השרה "עוצבו בחלקם מתוך הידברות עם רבני ההסדר והמכנינות"); Stuart A. Cohen, *Tensions between Military Service and Jewish Orthodoxy in Israel: Implications Imagined and Real*, 12 *ISR. STUD.* 103, 118 (2007).

181 הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 26. יצוין כי הדיון בכנסת היה אמור להיות מוקדש לנושא הגיוס של תלמידי ישיבות שתורתם אומנותם על רקע המלצות ועדת טל, אולם לנוכח החשש שהתעורר כי הצינונות הדתית תחדל לשלוח את בניה לשרת ביחידות לוחמות מעורבות, נזנח נושא זה בישיבה, והכנסת דנה בנושא שירות חיילות. שם.

182 שם, בעמ' 27.

לקבל הדרכה רק ממדריך בן אותו מין, ולהיות משובצת/ במסגרת חד-מגדרית הומוגנית בכל קורס או הכשרה שקיים בהם חשש לייחוד, למגע פיזי או לפעילות בלבוש חשוף.¹⁸³ בהמשך לפעילות הוועדה, תפסו כללי השילוב הראוי את מקומם בספר החוקים הצבאי כפקודת מטכ"ל מס' 33.0207 – "שירות משותף לחיילים ולחיילות בהיבט השילוב הראוי".¹⁸⁴ הפקודה נחגגה כהישג פמיניסטי בוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, במסגרת מושב חגיגי לציון עשור להלכת מילר.¹⁸⁵ סא"ל שירלי קרני, סגנית היוה"ל דאז, תיארה את מגמת הפקודה כיצירת סביבת שירות נוחה ושוויונית שתאפשר משטר מגדרי סובלני ומכבד יותר לנשים.¹⁸⁶ ראש אכ"א דאז, תא"ל אבי זמיר, אף הציג את הכללים כבאים להגן על הנשים הדתיות, וטען כי תכליתם היא לעודד את הצטרפותן לשורות צה"ל.¹⁸⁷ גם חוקרי צבא תפסו את הפקודה כמיועדת להיטיב עם נשים, במגמה "למנוע אפליה, ניצול והטרדה על רקע מיני ביחידות מעורבות ונפרדות".¹⁸⁸ בשיח זה נתפסו דתיים ונשים כקואליציה החולקת אינטרסים משותפים, והחיילות הגברית-הדתית – הדוחה את ערכי הגבריות ההגמונית של התרבות הצבאית – נתפסה כמעודדת שגשוג נשי בצה"ל.¹⁸⁹ קידום זכויותיהם של החיילים הדתיים

183 שם, בעמ' 27-29.

184 ראו לציין שכיום מצויים ביחידות השונות בצה"ל נוסחים שונים של פקודת מטכ"ל 33.0207, הקרויה בקיצור "פקודת השילוב הראוי". אין נוסח מחייב יחיד של הפקודה, שקיבל את אישור הרמטכ"ל, ואף לא ניתן למצוא את הפקודה בשלמותה באתרי האינטרנט. לא זו אף זו, הרמטכ"ל נמנע עד כה מחתימה על נוסח מחייב ומאחד של הפקודה עקב דוחות פנימיים של אגף כוח-אדם בצה"ל ושל היוה"ל המתריעים על הבעייתיות בפקודה ובאופן אכיפתה עד כה: ריאיון עם פרופ' יגיל לוי (6.1.2014); ריאיון עם ד"ר נרי הורוביץ (5.3.2014); הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 43. סעיפי הפקודה המרכזיים לדיוננו הם 7' (המאפשר לחייל הדתי להימנע מביצוע משימות במשותף), ס' 9' (הדן בתנאי השיבוץ וההכשרה של חיילים וחיילות המקיימים אורח חיים דתי), ס' 14' (המסדיר כללי הופעה ולבוש) וס' 15' (האוסר כניסת חיילים למגורי חיילות, ולהפך).

185 ענייננו כאן הוא השפעתה של פקודת השילוב הראוי על הדרת נשים והפלייתן. נציין, עם זאת, כי פקודת השילוב הראוי עשויה להיתפס כמעוררת בעייתיות בהקשרים ליברליים שונים, ולא רק בהקשר של הדרת נשים. כך, חיילות כחיילים עשויים להיפגע ממשטר ההתנזרות ממין שהפקודה משיטה, באוסרה על חיילים להימצא בחדרי חיילות ולהפך. גם חיילות וחיילים שאינם מעוניינים דווקא ביחסי מין עלולים להיפגע מהאיסור, המונע אותם מלהתרועע באזורי הלינה שלהם. מדובר בסוגיות רבות עניין אשר ראויות בלא ספק להתייחסות מחקרית מעמיקה, אולם הן חורגות מנושאו של מאמר זה. במשפט מבויש שערכנו בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת חיפה, ואשר נסב סביב פקודת השילוב הראוי, נדונו גם סוגיות אלה. ראו <https://www.youtube.com/watch?v=FFiQAJMnI5g>.

186 ראו את דבריה של סא"ל שירלי קרני, סגנית היוה"ל, בפרוטוקול מס' 167, לעיל ה"ש 65.

187 ראו את הסברו של תא"ל אבי זמיר בפרוטוקול ישיבה מס' 178 של הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי, הכנסת ה-16 (18.5.2005) (להלן: פרוטוקול מס' 178). כן ראו גל "צה"ל בהדרתה", לעיל ה"ש 128, בעמ' 603.

188 הנדל, לעיל ה"ש 127, בעמ' 306, ה"ש 20.

189 האידיאולוגיה של הגבריות ההגמונית "מאפשרת לגברים ואף מעודדת אותם לנבל את הפה ולנהוג בגסות כלפי נשים בצורה שאינה נתפסת כלגיטימית בחברה האזרחית". ראו ששון-לוי

לא נתפס אם כן כפוגע בנשים, אלא דווקא כמשרת אותן, בין היתר ביצירת סביבת שירות הנקייה ממטענים מיניים, מהתנהגות בוטה ומזלזלת כלפי נשים ומשימוש בשפה גסה.¹⁹⁰ בראשית הדרך הייתה הפקודה בבחינת "הלכה ואין מורין כן", וכלליה לא נאכפו על-ידי מפקדים רבים בדרג השדה ולא הוטמעו ביחידות הצבא.¹⁹¹ בעקבות זאת הוסלם בהדרגה המתח בין ציפיותיהם של חיילים דתיים לבין המציאות בשטח, והוביל לביקורת חריפה של ההנהגה הדתית על אופן יישומה של הפקודה. הדיווחים המתוקשרים על בעיות של חוסר צניעות ו"הפקרות" ביחידות צה"ל כללו תלונה על "השתנה בפומבי" של חיילות בגדוד קרקל וכן תלונה על זלזול בפקודה אפילו מצד בכירים בצה"ל, כפי שהפגינה דוברת צה"ל בהופיעה לאימון "כשהיא לבושה בלבוש מאוד לא צנוע".¹⁹² לנוכח זאת החל שירות החיילות ביחידות קרביות להיתפס במונחים של "מלחמת תרבות".¹⁹³ בסופו של תהליך הוקם גוף לבדיקת מצב "השילוב הראוי", והרב ילון פרחי – רס"ן במילואים וראש "אם המכינות" בע"ל – מונה ליועץ של מפקד הזרוע לענייני השילוב הראוי. ממצאי הבדיקה איששו את התת-אכיפה של כללי השילוב הראוי, והובילו להקמת גוף ייעודי להטמעת הפקודה, שהוכתר בשם "מנהלת השילוב הראוי". בראשות המנהלת עמד ראש ישיבת-ההסדר "איתמר", הרב אל"מ אביחי רונצקי, לימים הרב הצבאי הראשי, ובצד נציגות של היוה"ל, כללו חברי המנהלת רבנים שהם קצינים במילואים.¹⁹⁴ כפי שמציע יגיל לוי, ניתן להבין את מנהלת השילוב הראוי כחלק ממהלך פניו-פיצוי, שבו הצבא משלם במטבע של הדרת נשים כדי לגשר על משבר האמון שנוצר מול הציבור הדתי ולפייסו בגין ה"חטא" הזה"לי באכיפת ההתנתקות.¹⁹⁵ המנהלת החלה מפקחת על קוד הלבוש וההתנהגות של החיילות במגיעיהן עם החיילים באופן שסימן אותה כ"משמרת צניעות".¹⁹⁶ במשך כל

זהויות במדים, לעיל ה"ש 33, בעמ' 165 ו-183.

190 לוי, לעיל ה"ש 94, בעמ' 7. אכן, מחקר מצא כי רוב הגברים הנמנים עם הציבור הדתי מדווחים כי הם מרגישים חוסר נוחות בסביבת עבודה המתאפיינת בהתנהגויות או באמירות בעלות אופי מיני: כליפ-אמיר, לעיל ה"ש 41, בעמ' 34; Levy, *The Clash between Feminism and Religion*, לעיל ה"ש 112, בעמ' 194.

191 לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 347; פרוטוקול מס' 178, לעיל ה"ש 187.

192 הציטוט לקוח מתוך מכתב תלונה שנשלח אל אל"מ רונצקי בכובעו כראש מנהלת השילוב הראוי. ראו הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 36. כן ראו לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 13.

193 הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 23.

194 לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 13; הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 33.

195 ראו Levy, *The Theocratization of the Israeli Military*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 279-280; בעז כהן, לעיל ה"ש 123, בעמ' 354. כן ראו לוי מצבא העם לצבא הפריפריות, לעיל ה"ש 126, בעמ' 267; לוי "השילוב הרהוי", לעיל ה"ש 94, בעמ' 9.

196 Levy, *The Theocratization of the Israeli Military*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 280; לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 347; יגיל לוי "מדוע התפתחה הדרת נשים בצבא?" אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (2.1.2012). ספרים ומאמרים/מדוע-התפתחה-הדרת-נשים-בצבא www.idi.org.il/ (להלן: לוי "מדוע התפתחה הדרת נשים בצבא?").

חודשי עבודתה פעלה המנהלת באופן תקיף ורצוף ליישום הפקודה בכל יחידות צה"ל. כפי שנראה להלן, היא הנחילה משטר פרשני מחמיר של כללי השילוב הראוי, שבמסגרתו הומרה מגמת התת-אכיפה של הפקודה בגישה קיצונית של אכיפת-יתר.

2. כללי השילוב ככללי הפרדה: מהאדרת נשים להדרתן

טענתנו בחלק זה היא כי התוצאה הבלתי-צפויה של הפקודה – אשר נחגגה כאמור בראשית ימיה כהישג פמיניסטי – הייתה הפיכתה לחסם הסמוי החדש הניצב בפני שוויון מגדרי בצה"ל.

יישומה הדווקני של הפקודה הוכשר באמצעות התוכן השמרני שנוצק לתוכה בחסות רבנים אזוריים, ולא מכוחה של הרבנות הצבאית, שהיא ה"מרא דאתרא" בעלת המומחיות הנדרשת לתרגום המציאות הצבאית לשפת ההלכה וליישומה בבסיסי צה"ל.¹⁹⁷ העידן הדיגיטלי אפשר צמיחה של קורפוס הלכתי ענף של שאלות ותשובות בין חיילים לבין הרבנים של המכינות ושיבות-ההסדר, אשר נהפכו, הלכה למעשה, לניצבים בראש שרשרת הפיקוד.¹⁹⁸ בהשראת ספרות השו"ת האזרחית, סיפקה ההלכה הנחיות לפרקטיקה צבאית, וזאת מבלי להכפיפה לתהליכים של בקרה או שקיפות, שהיו זמינים אילו הייתה הרבנות הצבאית מעורבת.¹⁹⁹ אכן, עובדה מרתקת היא שדווקא סוגיית השירות המשותף של גברים ונשים שנויה במחלוקת בין הרבנות הצבאית לבין זו האזרחית: בעוד שרבני הציונות הדתית

197 ראו זילברשטיין, לעיל ה"ש 157, בעמ' 82, המציין כי "חשוב להרגיש שפסיקה בהלכות צבא של רב צבאי שונה במידה רבה מזו של רב אזרחי. הרב הצבאי נושא באחריות ליחידתו ולכן פסיקתו בענייני הלכה תכלול את הכרת היחידה ואנשיה והבנה כיצד מערכות ההלכה והצבא יכולות להשתלב זו בזו, ומתוקף אחריותו עליו להשיב גם לשאלות הלכתיות קשות ומורכבות ואין לו הזכות להתעלם מהן או לדחות את שואליו בתאונות שונות". כן ראו כשר, לעיל ה"ש 167, בעמ' 426.

198 ראו, למשל, Cohen, *Dilemmas of Military Service in Israel*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 11-12; סטיוארט כהן, לעיל ה"ש 129, בעמ' 389. עוד ראו Cohen, *Tensions between Military Service and Jewish Orthodoxy*, לעיל ה"ש 180, בעמ' 115-116.

199 Cohen, *Dilemmas of Military Service in Israel*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 13 (המציין כי בעוד האתיקה הצבאית מחייבת כי הרבנות הצבאית היא שצריכה להיות מקור הסמכות האולטימטיבי להכרעה בממשק שבין הלכה לצבא, הפרקטיקה שונה בתכלית, ועיקר השיח מתקיים עם חוגים רבניים אזוריים). הזלזול במעמדה של הרבנות הצבאית הוא בעייתי במיוחד בהתחשב בכך שלרבנים הצבאיים של הדורות האחרונים יש ניסיון עשיר בהתמודדות עם חיי צבא, מה שמקנה להם מומחיות מיוחדת בהבנת הממשק שבין ההלכה לצבא. יש לציין כי מצב זה עומד בסימן שינוי, ומסתמנת מגמה של פנייה לרבנים הצבאיים כדי לשאול דעת תורה ולקבל הדרכה רוחנית. זאת, בין היתר, הודות ליחידה הצבאית שהקים בשנים האחרונות הרב הצבאי הראשי (רונצקי ואחריו פרץ) בשם "מדור הלכה", המאוישת על-ידי רבנים בעלי-שם מן הציונות הדתית כמו-גם על-ידי קצינים ביחידות קרביות המשמשים רבנים צבאיים. השילוב של סמכות הלכתית ורקע צבאי הקטין את נטייתם של חיילים דתיים לפנות לרבנים האזרחיים. Cohen, *Kampinsky & Rosman-Stollman*, לעיל ה"ש 143, בעמ' 10-11; סטיוארט כהן, לעיל ה"ש 129, בעמ' 391.

יצאו ל"מלחמת-חורמה" בנושא שילובן של חיילות במערך הלוחם, הרבנות הצבאית נמנעת מלשוות לסוגיה זו אופי דתי, ועמדתה ליברלית יותר ומכילה.²⁰⁰ השו"תים בנוגע ליחסי דת-מגדר בצבא ייחודיים לעומת שאלות הלכתיות אחרות. ראשית, בעוד שסוגיות של שירות מעורב ובעיות צניעות לא נכללו כלל כחלק מאתגרי השירות בספרות התורנית הצבאית עד למילניום החדש, הן נהפכו בתוך זמן קצר לאחת הסוגיות השכיחות ביותר שטורדות את מנוחתו של החייל הדתי.²⁰¹ שנית, כפי שמציין סטיוארט כהן, בניגוד לסוגיות אחרות, המתאפיינות במנעד רחב של דעות (אפילו כאשר מדובר בנושאים כואבים דוגמת ההתנתקות), בסוגיות של בינו לבינה הטון הרבני תקיף, ומתאפיין בנחרצות ואפילו בקריאה לסרבנות פקודה.²⁰² ההתכתבות האלקטרונית הבאה בין חייל לרב, אחת מני רבות,²⁰³ מיטיבה ללמד על הקושי שהסמכות הפרשנית של הרבנים יוצרת באשר לתפקודו של צה"ל ולשילובן של נשים:

שאלה: "יש לי שאלה... לצערנו גם ביחידות הקרביות של לוחמים בני ים מד"סיות שמעבירות את אימוני הספורט... האם זה בעיה באמת להשתתף באימון שיש בו מד"סית והיא לא הכי צנועה? האם בצבא אני יכול לבקש שלא להשתתף באימון אם הוא מועבר על ידי בת, מטעמי צניעות. האם יתחשבו בזה?"

תשובה: "בשום מצייאות שתהיה, אינך משתתף במד"ס שמעבירה אותו בחורה. הדבר הזה אינו צנוע בלבד ובתנועות גופה, והוא אסור על פי דיני התורה. בדרך כלל הצבא מתחשב בכך, ואינו מביא את החיילים הדתיים למצבים כאלה. אולם לפעמים יש יוצאי דופן, ובמקרים כאלה עליך לפרוש ולא להשתתף."²⁰⁴

מיטיבה להביע את רוח הדברים גם תשובתו של הרב אליעזר מלמד, ראש ישיבת ההסדר "הר ברכה", בנוגע לחשש כי פסיקותיו מעידות על "החמרה". כאשר נשאל מדוע "בעבר רבנים הסכימו שחיילי השריון יקבלו שיעורי הדרכה מבנות... [ואילו] עכשיו פתאום מועלית תביעה לשנות את הנוהג", השיב הרב:

"הצבא החל לתת לבנות להעביר מקצת מהשיעורים, והדבר הוצג ככורה, וכיוון שדובר אז על שיעורים מעטים, לא מחו. במשך הזמן השיעורים התרכו, עד

200 לפי עמדתה של הרבנות הצבאית, "הנושא צריך להיות מטופל מחוץ לרבנות הצבאית ואף על ידי לא דתיים, כדי שיוכן ששאלת שילוב הבנות ביחידות שדה קשורה לנושא 'כבוד האדם' ולא דווקא לדת". ראו קמפינסקי *בפקודת הרבנות*, לעיל ה"ש 143, בעמ' 167-168 ו-228-235.

201 הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 10; Cohen, *Tensions between Military Service and Jewish Orthodoxy*, לעיל ה"ש 180, בעמ' 117-118 (שאלות על היחסים בין המינים בצבא מהוות "נושא חדש של חקירה הלכתית", שהחל להתפתח ולהתעצם רק למן סוף שנות התשעים).

202 Cohen, *Tensions between Military Service and Jewish Orthodoxy*, לעיל ה"ש 180, בעמ' 118-119.

203 לדוגמה נוספת המכירה בלב כבד באפשרות שלא יהיה מנוס מסרבנות פקודה, גם במחיר של נשיאה בעונש מאסר, אם פנייה לרשויות צה"ל לא תועיל, ראו את תשובתו של הרב רצון ערוסי המובאת באתר מורשת: shut.moreshet.co.il/shut2.asp?id=49689.

204 "שאל את הרב" אתר כיפה מדרס"ית-בצבא-285301-ask/show. www.kipa.co.il

שכיום ישנם קורסים שלמים שמועברים על ידי מדריכות... בנוסף לכך, בעקבות חינוך מתיירני קלוקל, נפרצו סייגים רבים בקרב חלק מהבנות המשרתות בצה"ל, והתנהגותן כיום גרועה בהרבה מהתנהגותן בעבר. בנוסף לכך, במשך הדור האחרון התגבש ציבור תורני גדול שתובע מעצמו ומן החברה הסובבת אותו אמות מידה גבוהות יותר בכל תחומי ההלכה, ובכללן הצניעות... לפיכך חובה על כולנו, ובמיוחד על מנהיגי הציבור הדתי, לתבוע מראשי הצבא, שלעולם לא יכריחו בחור להשתתף בפעילות מעורבת או בשיעור שמועבר על ידי חיילת בניגוד לרצונו.²⁰⁵

על ההחמרה בפסקי־ההלכה ובפרקטיקות ההדרה ניתן ללמוד גם מדבריו של שר הביטחון דאז משה יעלון, אשר התריע כי "אין זה ראוי מצד רבנים להטיל על תלמידיהם מגבלות מחמירות, ולדרוש מהצבא התחשבות בכך... קיים צורך דחוף לגרום לרבנים לחדול מהנחיותיהם לחיילים, ולא לאפשר התערבות המפרה את האיוון הנדרש כדי לאפשר שירותם של חיילים דתיים לצד שירותן של בנות ופעילותן המגוונת בצה"ל".²⁰⁶ גם בהתעלם מן המינוח הבעייתי של הרמטכ"ל לשעבר, המתייחס לגברים בצבא כאל "חיילים" ולנשים בצבא כאל "בנות", אין להתעלם מראשית ההכרה בכך שתהליך ההדרה מוביל לאימוץ החמרות הלכתיות במרחב הצבאי, ביניהן אף כאלה שאינן נהוגות בחיים האזרחיים.²⁰⁷ כך, למשל, בעוד במרחב האזרחי אחריות רשאיות לטפל בגברים, במרחב הצבאי רבנים שוללים את הלגיטימיות של טיפול בידי חובשות; ובעוד שבישיבות התיכונים הותר לנשים לשמש מורות, מילוי תפקידים דומים בצבא על־ידי נשים זוכה עתה בגינוי.²⁰⁸

האפקט המדיר של כללי השילוב הראוי נעדר עד לאחרונה מן השיח הציבורי או הפמיניסטי.²⁰⁹ רק בעקבות תלונות חוזרות ונשנות של חיילות ליוהל"ן, לנציב קבילות החיילים ולקציני פניות הציבור על פרשנות מפלה של הפקודה הפוגעת בשילובן השוויוני, החליטה היוהל"ן גילה כליפ־אמיר להזמין מחקר מעמיק שיבחן את אופן מימושו של השילוב הראוי בשטח.²¹⁰ ממצאי המחקר מעלים, בין היתר, כי השילוב הראוי נהפך ל"אמצעי תוקפני" לחיזוק אתוס הצניעות בצבא ברוח "והיה מְחַנֵּךְ קדוש",²¹¹ וכי "הסטטוס קוו שנוצר סביב שאלת החייל הדתי מקרין על מעמד חיילות בכל היחידות והתחומים ומעצב נתח משמעותי בסדר

205 הרב אליעזר מלמד "מדריכות, מפקדות וקדושת המחנה – רביבים" בשבע 14.2.2008 www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/7213

206 הדברים מצוטטים אצל הבר ושרביט־ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 20 (ההרגשות שלנו).

207 הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 45.

208 ראו את הביקורת שמתח על מגמה זו אל"מ יעקב קסטל, לשעבר ראש מחלקת החינוך במטה הכללי, כמובא אצל בר־און, לעיל ה"ש 119, בעמ' 29.

209 ראו Levy, *The Theocratization of the Israeli Military*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 287–288. אפילו בשנת 2011, כאשר כונס בוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי "דיון מהיר ורחוף" בעניין "בחינת נושא השילוב הראוי" ו"מגמת ההקצנה הדתית בצה"ל המתבטאת בהדרת נשים ובפגיעה בזכויותיהן", פחות מעשירית מן הישיבה הוקדשה לכללי השילוב הראוי. פרוטוקול מס' 121, לעיל ה"ש 77.

210 כליפ־אמיר, לעיל ה"ש 41, בעמ' 32.

211 הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113.

היום המגדרי בצה"ל".²¹² המחקר מזהה נטייה של הימנעות פיקודית משיבוץ נשים בתפקידי מטה, פיקוד והדרכה, כחלק משינוי העיקרון המארגן של שירות נשים בצה"ל, והיווצרות "קוד מחמיר המתיישר על פי צרכי החייל הדתי ויוצר בעייתיות של נוכחות חיילות במגוון תפקידים אשר בעבר לא עוררו כל קושי".²¹³

על היקף השימוש בפקודה לקביעת קוד מגדרי חדש בצבא ניתן ללמוד ממסקנת היוה"ל"ן כי כללי השילוב נהיו "לפרספקטיבה העיקרית – אם לא היחידה – שבאמצעותה מיושם בפועל השירות המשותף של נשים ושל גברים בצה"ל".²¹⁴ עוד היא מדווחת כי אופן אכיפת הכללים "מביא להפסד כפול: הנשים מוגבלות במרחב וביכולתן לתפקד באופן אפקטיבי, ואילו כללי 'השילוב הראוי', באופן שבו הם מפורשים, נתפסים באופן מחמיר יותר ויותר, עד כדי כך שהם הופכים בלתי אפשריים וכופים קיצוניות דתית".²¹⁵ גם האלוף אבי זמיר – אשר דיבר כזכור בשבח הפקודה לפני הוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי – הגיע למסקנות דומות, ועם סיום כהונתו כראש אכ"א, בשנת 2011, פרסם מסמך הקורא למטה הכללי לעצור את הסחף לקראת "הקצנה דתית" ולבלום את הפגיעה הקשה בשוויון המגדרי הנגרמת בעטייה של הפרשנות המחמירה של דרישות הצניעות וההפרדה בפקודה.²¹⁶ זמן קצר לאחר-מכן פורסם מכתב דומה, חתום בידי כמה אלופים במילואים, אשר חזר על טענות אלה והתריע בפני הרמטכ"ל על ההקצנה הדתית בצבא ועל החשש לפגיעה בהגניעת הגיוס והשירות של נשים.²¹⁷

כזכור, הדור השני לשילוב נשים התאפיין, בין היתר, בכחירתן של נשים אשר מפקדות על גברים או משרתות בתפקידים קרביים להחצין סממני "גבריות", במטרה לטשטש את זהותן הנשית ולנכס לעצמן תנאים והזדמנויות הפתוחים לפני חבריהן לנשק.²¹⁸ פרקטיקת ההיטמעות או החיקוי המגדרי אומנם לא הובילה לשינוי קולקטיבי במעמד הנשים בצבא, אך סייעה לנשים יחידות לצלוח מכשולים מבניים וליהנות מתגמולים של מעמד, יוקרה וקידום. על רקע זה, פועלם של כללי השילוב הראוי חושף את פרקטיקת ההיטמעות ככושלת; הם מנפצים את העדשה עיוורת-המגדר לכאורה שמבעדה השקיף הצבא על מעמד הנשים בדור השני, חושפים את ערוותן של ה"מתחזות", ודוחקים נשים המבקשות להידמות לגברים בחזרה למקומן ה"ראוי".

כרובד עמוק יותר, המסר שמועבר באמצעות הפרשנות העכשווית של הכללים הוא שאישה תיתפס תמיד כ"שונה", וזאת גם במקרים של הפנמה נשית בלתי-מסויגת של אידיאולוגיה צבאית פטריארכלית. כך, מה שנולד כהסדר תרבותי לשילוב חיילים דתיים במערך הצבאי

212 שם, בעמ' 41.

213 שם, בעמ' 35.

214 כליפי-אמיר, לעיל ה"ש 41, בעמ' 32.

215 שם.

216 ראובן גל "הקדמה" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 13, 20-21 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012) (להלן: גל "הקדמה ל'בין הכיפה לכומתה'"). כן ראו עמוס הראל "האלוף אבי זמיר, ראש אכ"א היוצא לרמטכ"ל גנץ: לעצור את ההקצנה הדתית בצה"ל" הארץ

www.haaretz.co.il/news/politics/1.1180951 20.7.2011

217 גל "הקדמה ל'בין הכיפה לכומתה'", לעיל ה"ש 216, בעמ' 21.

218 ראו את הדיון בדור השני לעיל בתת-פרק א.2.

באופן שמנטרל את סימונם כ"אחר" נהפך, למרבה האירוניה, לאמצעי המסיג נשים לאחור לעבר מעמד של "אחרות" בצבא. כללי השילוב חוסמים באופן לא-פורמלי את דרכן של נשים לתפקידים "גבריים", ושוללים את ההישג העיקרי של הדור השני – שוויון הזדמנויות ממשי על בסיס אישי. מבחינה מבנית, ההפרדה פועלת אפוא לשימור התפקידים הנחשקים והיוקרתיים ביותר בשליטתה של ההגמוניה הגברית.²¹⁹

מעניין להשוות בהקשר זה את האפקט המצטבר של כללי השילוב הראוי לפועלה של ההטרדה המינית. הטרדה מינית משתמשת במיניותה של אישה נגדה; היא משווה בין נשיות למיניות, ממשיגה אותה כמונחים של בושה וחולשה, וכך מאותתת לחיילות מהו "מקומן האמיתי" במדרג המקצועי ומשמרת את עליונותם הצבאית של הגברים.²²⁰ משמוגר במידה רבה חסם ההטרדה המינית ב"דור השני", תפסו את מקומו, ב"דור השלישי", כללי השילוב הראוי, והם משרתים באופן מתוחכם את אותה מטרה שהשיגה ההטרדה – דחיקת רגליהן של נשים תוך תיוגן כאובייקט מיני וכבעיה מגדרית במערכת הצבאית. ממש כמו בהתייחסות המסורתית בצבא להטרדה המינית, החיילת היא שמשלמת על "אחרותה", בכך שהיא מועברת לבסיס אחר או לתפקיד אחר, ולא הגבר, אשר מיקומו נתפס כחשוב לאין ערוך משלה.²²¹

על כך יש להוסיף כי דרישת הפקודה ללבישת ביגוד צנוע בכל עת, כולל בזמן אימוני כושר גופני,²²² משקפת אף היא חזרה לאותו שיח מסורתי שתופס את הגוף הנשי כמבטא מיניות מסוכנת שיש "לביית" ולהצניע.²²³ פגיעתם של כללי השילוב מתמצית במסר הרדוקציוני שרואה באישה גוף מפתה ומדיח החותר תחת אחוות היחידה בצה"ל, ואשר מסמן נשים כמפגע מיני שיש להטיל מגבלות על נראותו. לפי קריאה זו, נשים אינן המוטטרדות; הן הן המטרד עצמו.²²⁴ למרבה האירוניה, בעבר – בעידן פסק-דין ברזני,²²⁵ שסימל את מיקוד המבט הממטר בגוף הנשי – לבוש צנוע היה אסטרטגיה נשית להשתחררות מן הצבא. כיום, לעומת זאת, תחת כללי השילוב הראוי, כללי הצניעות הם תנאי בלעדיו אין להשתלכות בו. יתר על כן, הסכנה הטמונה בכללי השילוב הראוי היא במתן צידוק לגיטימי לתופעות של סגרגציה מגדרית, להתפשטותן במרחב ה"גברי" ולהשתרשותה של תרבות צבאית העונית נשים. מחקר מטעם היהול"ן מצא כי יחידות לוחמות מעורבות נחשבות פחות-מעמד,

219 ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 138. כן ראו חבר ושרביט

ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 12 ("יש לתת את הדעת למצבים שבהם הפרדה מגדרית... גורמת להעברת נשים לתפקידים פחותי ערך ולהרחקתן הפיזית מהמרחב הציבורי"). כן השוו שגיא **נלחמות בצה"ל**, לעיל ה"ש 73, בעמ' 277-278.

220 ששון-לוי **זהויות במדים**, לעיל ה"ש 33, בעמ' 179 ו-182.

221 שם, בעמ' 182.

222 Sasson-Levy & Amram-Katz, לעיל ה"ש 80, בעמ' 120; ליבל וגל, לעיל ה"ש 130, בעמ' 102 (המציניים כי נאסר על חיילות לערוך אימון כושר גופני בבגדי ספורט הקצרים מגובה

הברכיים ועם שרוול קצר מאורך המרפק).

223 תירוש, לעיל ה"ש 60, בעמ' 925 (המסיקה כי "מה שברור הוא שעשר שנים אחרי ההכרעה בעניין מילר נשים עדיין נדרשות להצניע את גופן המיני, המסוכן, המטמא והמחטיא").

224 השוו חנה נוה "נשים וצבא" **מגדר וצבא** 15, 23 (פנחס יחזקאלי עורך, 2010). כן ראו לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 347.

225 עניין ברזני, לעיל ה"ש 59.

ומכונות בזלזול "מחלקת הפוסיות"²²⁶. כתוצאה מכך תועדו דיווחים על חיילים המתביישים בכך שהם משרתים יחד עם נשים ומתלוננים כי החוויה הגברית ה"אותנטית" של הצבא נשללת מהם, וחלקם אף ביקשו העברה ליחידה אחרת – נפרדת.²²⁷ יש מקום לחשש שגברים האוחזים בתפיסות שובניסטיות כאלה – ללא קשר לרמתם הדתית – עלולים לנצל לרעה את כללי השילוב ככללי הפרדה, כדי לשמר את "טהרתם" המגדרית של כוחות הלוחמה כחממות לפיתוח גבריות. במחקרן של אורנה ששון-לוי ושרית עמרם-כץ אכן נמצא כי בקשתם של חיילים רבים לשרת ביחידות הומוגניות לא הייתה קשורה כלל לשיקולים דתיים, שכן רובם היו בעלי השקפות חילוניות. כפי שהחוקרות מדווחות, חלק מגברים אלה ביקשו לשרת ביחידות גבריות "טהורות" מחשש שהנוכחות הנשית תחבל באיכותו של הקורס ובקרבותו.²²⁸

המחקר האמור העלה ממצאים מטרידים נוספים. מתברר כי קיומן של פלוגות נפרדות לצד פלוגות מעורבות יצר תופעות בעייתיות של "מגדור מחדש" (regendering) – משטר שבו "פלוגת הבנים" משמשת מודל להשוואה שעל בסיסו נמדדות היחידות המעורבות בהתאם לאמות-מידה "גבריות", ומטפחת בקרב חבריה תחושות של עליונות גברית, התנשאות כלפי נשים ונסינות אוכססיביים לנצח ולהתעלות על הפלוגות המעורבות.²²⁹ כללי השילוב מתחזקים אפוא את המכשול הראשי הניצב בפני שילוב נשים בצבא – המודל הגברי של החיילות הקרבית.²³⁰

לבסוף, עם קבלת חוק השוויון בנטל בשנת 2014,²³¹ והגיוס הצפוי של עשרות אלפי גברים חרדים לשורות צה"ל, גדלה הסכנה לנרמול פרקטיקות של הדרה והפרדה ולפרובלמטיזציה של שירות חיילות בצה"ל. הדיון הציבורי האינטנסיבי ורחב-היריעה סביב סוגיית "השוויון בנטל" לא היה ער די הצורך לפרספקטיבה הפמיניסטית ולהשפעות האפשריות של גיוס חרדים על מעמדן של נשים בצה"ל.²³² כבר כיום גיוס חרדים במסגרת שח"ר (שילוב חרדים) חייב הקמתן של יחידות הומוגניות שנשמרת בהן בקפדנות הפרדה מגדרית בסביבת העבודה.²³³

226 כך, למשל, המחלקה ששילבה נשים במחזור הראשון של קורס טיס כונתה "גף הפוסיות", ובסיס חיל האוויר כולו אף כונה "ג'בל פוס". ראו תירוש, לעיל ה"ש 60, בעמ' 928-929, ה"ש 122.

227 עמרם-כץ "אינטגרציה מגדרית בהכשרת מסגרות מבצעיות בצה"ל", לעיל ה"ש 102. כן ראו דבורה חסיד וזאב לרר "מי מפחד מנשים בצה"ל?" מערכות 403, 112, 117 (2005).

228 Sasson-Levy & Amram-Katz, לעיל ה"ש 80, בעמ' 121. כן ראו Harel, לעיל ה"ש 116 (המצטט את יגיל לוי).

229 Sasson-Levy & Amram-Katz, לעיל ה"ש 80, בעמ' 121-122. ממצאי המחקר מעלים כי כללי השילוב הראוי הם "a major regendering mechanism", כלשון החוקרות. שם, בעמ' 120.

230 Levy, *The Clash between Feminism and Religion*, לעיל ה"ש 112, בעמ' 193.

231 ראו תיקון מס' 19 לחוק שירות ביטחון. אך ראו את התיקון שהוכנס בתיקון, אשר דחה את יישומו של הסדר השוויון בנטל בשש שנים: חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 21), התשע"ו-2015, ס"ח 262.

232 ראו, למשל, הבר ושרביט-ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 10.

233 אתר שילוב החרדים בצה"ל: www.aka.idf.il/main/haredim; גלעד מלאך "שוויון בנטל או נטל השוויון? לקראת ביטול חוק טל וההשלכות של גיוס בני הישיבות לצה"ל" (המכון הישראלי

המתגייסים החרדים מהנים משרשרת חיול מגדרית נטולת נוכחות נשית, ומהכשרה תעסוקתית שבמסגרתה הם אינם עובדים במחיצת נשים ואינם כפופים במישרין למפקדות.²³⁴ מכיוון שההכשרה של המפקדים והקצינים מקרב היחידה נעשית בכלל זרועות הצבא ואגפיו, שילוב החיילים החרדים מחייב הקצאה נפרדת של מובלעות "סטריליות" בבסיסי צה"ל, שבהן נוכחות נשית אסורה.²³⁵ מבקר המדינה כבר התריע כי מדיניות גיוס החרדים עלולה לפגוע בשילוב נשים ביחידות הטכניות שאמורות לספק הכשרה לחיילי תוכנית שח"ר, ואף ליצור הדרה חברתית של החיילות.²³⁶ גיוסם של עשרות אלפי חרדים נוספים סופו שיוביל אפוא להחמרה בהפרדה ובהדרה שנשים סובלות ממנה בכלל יחידות צה"ל.²³⁷

3. על הדרה ורבת-תרבותיות

בחלק זה נבחן הסדרים שונים של דת-מגדר-צבא מבעד לפריזמה של התיאוריה הרב-תרבותית, במגמה לבחון לגיטימציה תיאורטית לתמיכה בכללי השילוב הראוי. כפי שנראה, הרטוריקה הרב-תרבותית מהווה במקרה זה כסות מטשטשת המשרתת אסטרטגיה משפטית של "שימור באמצעות שינוי", דהיינו, מצב דברים שבו הדין המפלה נותר זהה ברמת התוצאה, אך הרטוריקה שתומכת בהצדקתו משתנה ונחוצה כליברלית וכשוויונית.²³⁸ כך, אם בעידן הדור הראשון הוצדקה הפליית נשים באמצעות טיעונים מגדריים מובהקים, המעבר הגרסיבי מן הדור השני לדור השלישי, המשמר הדרה נשית, מתאפיין ומתאפשר בחסות רטוריקה רב-תרבותית של שיח זכויות ליברלי.²³⁹

- לדמוקרטיה, (2012). במהלך מבצע "צוק איתן" ובעקבותיו אף נפתח גידור חדש וסטריילי מנשים בחטיבת גבעתי. ראו ריאיון בתוכנית הבוקר של "אורלי וגיא" עם חברת-הכנסת איילת שקד (9.9.2014), שדיווחה על עלייה של 40% בגיוס חרדים לצה"ל בשנה שחלפה.
- 234 ריקי שפירא רוזנברג "שטח סטריילי מנשים" הארץ 1.7.2013 www.haaretz.co.il/opinions/. premium-1.2060412.
- 235 פלג, לעיל ה"ש 155, בעמ' 102; הבר ושרביט-ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 21.
- 236 מבקר המדינה "שירות חרדים בצה"ל" דוח שנתי 62 – לשנת 2011 ולחשבונות שנת הכספים 2010 1627-1645 (2012); משה, לעיל ה"ש 37, בעמ' 8-9.
- 237 עמוס הראל "התקף חרדה" הארץ השבוע 6.7.2012, 5-4. כן ראו את דבריו של הרב הצבאי הראשי לשעבר, תא"ל רונצקי, הממחיש את הבעייתיות בשילוב נשים וחרדים במסגרת הצבא במסגרת מזכר שפרסם במרכז למחקרי ביטחון לאומי ואשר מצוטט אצל הבר ושרביט-ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 22. פרקטיקות הסטרייליזציה המתוארות בטקסט אף שמת לאל את הצהרתו החגיגית של ס' 26 לחוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19) כי השירות הנשי לא ייפגע בעקבות גיוס החרדים.
- 238 ריבה סיגל טבעה מונח קולע זה בהקשר של אלימות במשפחה במשפט האמריקני. Reva B. Siegel, "The Rule of Love": Wife Beating as Prerogative and Privacy, 105 YALE L.J. 2117 (1996).
- 239 יש לציין כי הכוח הרטורי של השיח הרב-תרבותי מתפוגג כאשר התביעה מצד הזרם החרדי-לי היא לאכוף את כללי השילוב על כלל החיילים, באופן שייצור הפרדה מוחלטת בין גברים לנשים "בכל המקרים ובכל המצבים, ללא כל הבדלה בין מחנות שונים", ובכלל זה ביחידות

השיח הרב־תרבותי בדבר חובתה של המדינה הליברלית לאפשר לקהילות מיעוט לא־ליברליות לחיות בתוכה ולהגן על תרבותן ואורח חייהן זכה בעשורים האחרונים במקום של כבוד בתיאוריה הליברלית.²⁴⁰ כידוע, הליברליזם הקלסי מעמיד את האדם במרכז, ומקדם תפיסה המקדשת את חופש הבחירה והאוטונומיה של הרצון הפרטי. האידיאל העומד ביסוד גישה זו הוא הבטחת אזרחות שווה, אשר כחלק ממנה יש לנטרל השתייכויות תרבותיות ואחרות, ולכַנף את כל בני החברה תחת ערכים של סולידריות ושוויון. זרמים ביקורתיים של הליברליזם הקלסי חותרים תחת האידיאולוגיה האטומיסטית שהוא מחויב לה, ומבכרים עליה את הסובלנות כערך הליברלי הבסיסי. על יסודו של ערך זה הם מפתחים את מחויבותה של המדינה הליברלית להכיר בייחודיותן של קבוצות המיעוט שבתוכה ולכבד את זכותן לתרבות, כדי לקדם שוויון אמיתי.²⁴¹

על־פי ויל קימליקה, אבי הגישה הרב־תרבותית, המיעוט שנחל תבוסה בשוק הרעיונות התרבותי זכאי להגנה בדמות זכויות קבוצתיות מיוחדות. זאת, לנוכח החשיבות האסטרטגית שהקהילה התרבותית ממלאת בעיצוב יכולת הבחירה של האדם ובהגשמת חירותו לממש חיים אוטונומיים ובעלי משמעות.²⁴² ליברלים רב־תרבותיים אחרים סבורים כי הגנה על תרבות המיעוט מוצדקת במושגים ליברליים בשל התפקיד שהיא ממלאת בשגשוגו האישי של הפרט ובכינון זהותו והגדרתו העצמית.²⁴³ הדברים מקבלים משנה תוקף כאשר מדובר במיעוטים דתיים, וזאת הן בשל המעמד השולי והמאויים של הדתות במדינה הליברלית²⁴⁴ והן בשל הערך המיוחד של חופש הדת לא רק לגבי אנשים מאמינים, אלא גם כפריזמה של עקרונות־היסוד של המשטר הליברלי.²⁴⁵ בין היתר, כפיית אדם לפעול בניגוד לאמונתו

של חיילות וחיילים חילונים בלבד. ראו קמפינסקי **בפקודת הרבנות**, לעיל ה"ש 143, בעמ' 235-234.

240 ראו שטופלר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 414. בישראל הוקדש כרך מיוחד לדין ברב־תרבותיות בחברה ובמשפט הישראלי. ראו רב־תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן־צבי ז"ל (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר עורכים, 1998).

241 ראו: John Rawls, *Justice as Fairness: A Restatement* 5-8 (Erin Kelly ed., 2001). לדין מעניין בצמיחת הזרם הרב־תרבותי מתוך המסורת הליברלית ראו לטם פרייזון **החינוך החרדי בישראל: בין משפט, תרבות ופוליטיקה** 322-320 (2013). כן ראו שטופלר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 414.

242 Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* 76, 126 (1995). (Kymlicka, *Multicultural Citizenship*).

243 ראו, למשל: Charles Taylor, *The Politics of Recognition*, in *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* 25, 25-26 (Amy Gutmann ed., 1994).

244 Gidon Sapir, *Religion and State – A Fresh Theoretical Start*, 75 *Notre Dame L. Rev.* 579, 634 (1999).

245 ראו את הדיון הביקורתי המקיף של דני סטטמן וגדעון ספיר, הפורשים ארבעה צידוקים להגנה מיוחדת על חופש הדת: דני סטטמן וגדעון ספיר "חופש הדת, חופש מדת והגנה על רגשות דתיים" **מחקרי משפט** כא 5, 19-8 (2004).

הדתית פוגעת בחופש המצפון שלו, מהווה מתקפה על יושרתו, ועלולה לגרום לו לניכור עצמי ולאובדן זהות.²⁴⁶

מצע רעיוני דומה מיושם ונאכף בישראל באמצעות המשפט. מניפסט משפטי של ליברליזם רב-תרבותי מובהק מופיע, למשל, בפסק-הדין בפרשת ההפרדה באוטובוסים, שבו מבהיר בית-המשפט כי –

”הליברליות הרב תרבותית מכירה בחשיבות של התרבות, ובחשיבות השמירה על התרבות למען הגשמת זכותו של הפרט לאוטונומיה... הסובלנות הליברלית דורשת מהפרט השלמה עם דעות ומנהגים תרבותיים שהוא אינו מסכים איתם... לצד זאת חשוב לומר בבירור כי גם לסובלנות יש גבולות. גם חברה המכבדת את התרבויות השונות של חברה צריכה לשים גבולות, שכן לא ניתן להגשים כל פרקטיקה תרבותית כדי מלוא היקפה.”²⁴⁷

אכן, ציר המחלוקת בפולמוס הרב-תרבותי נסב על התאמת עקרונותיה של התיאוריה הליברלית למציאות הרב-תרבותית של חברה המפולגת על רקע דתי, אתני ולאומי. שאלת-הליכה המצויה במוקד המחקר התיאורטי נוגעת בהיקף ההגנה התרבותית שראוי להעניק לתרבויות מיעוט מנקודת-מבט ליברלית. שאלת-משנה הנגזרת ממנה היא אם קיים צידוק ליברלי לקיומן של פרקטיקות אנטי-ליברליות.²⁴⁸ הממשק בין פמיניזם לרב-תרבותיות השיא

246 שם, בעמ' 13 ו-21.

247 בג"ץ 746/07 רגן נ' משרד התחבורה, פס' 3-4 ו-6 לפסק-דינו של השופט ג'ובראן (פורסם בנבו, 5.1.2011) (להלן: עניין רגן).

248 קימליקה עצמו סבור כי תרבויות מיעוט יזכו בהגנה רק אם הן אינן מפלות על בסיס הבחנות "חשודות" – כגון גזע, מין ונטייה מינית – ואינן פוגעות בחירויות-היסוד של הקהילה. ראו: Will Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture* 168–172, 195–198 (1989) (להלן: Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture*). על עיקרי עמדתו ראו להלן. אחרים, בניגוד לקימליקה, סוברים כי תיאוריה ליברלית של זכויות מיעוט צריכה לספק הגנה גם לתרבויות שאינן ליברליות. ראו, למשל: Chandran Kukathas, *Are There Any Cultural Rights*, 20 (1992) *Pol. Theory* 105, הסובר כי אל למדינה להתערב בחופש ההתאגדות של קהילות המיעוט ובפרקטיקות התרבותיות הפנים-קהילתיות גם אם הן אנטי-ליברליות בעליל, כל עוד עומדת לפרט זכות היציאה מן הקהילה. באופן דומה ראו: Jeff Spinner-Halev, *Autonomy, Association and Pluralism*, in *Minorities Within Minorities: Equality, Rights and Diversity* 157 (Avigail Eisenberg & Jeff Spinner-Halev eds., 2005). לביקורת על גישה זו, הנותנת לקהילות המיעוט "צ'ק פתוח" לפגוע בזכויות חברה, ראו Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture*, שם, בעמ' 234. כן ראו אבישי מרגלית ומשה הלברטל "ליברליזם והזכות לתרבות" רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי ז"ל 93, 94–93 (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורוזן שמיר עורכים, 1998) (יש להגן על זכותו של אדם לתרבות לא רק בשל שיקולים של אוטונומיה, אלא גם מכיוון שאורח החיים התרבותי של האדם כרוך ביסודות מכווננים בזהותו האישית הממשמעים את חייו, ופונקציה זו מוגשמת גם בקרב תרבויות אנטי-ליברליות). לביקורת על גישה זו ראו ז'וזף ברונר ויואב פלד "על אוטונומיה, יכולות ודמוקרטיה: ביקורת הרב-תרבותיות הליברלית" רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי ז"ל 107, 114 (מנחם מאוטנר, אבי

תרומה משמעותית לחשיפת המורכבות שמאחורי ההכשר הליברלי לפגיעה בזכויות הפרט בשם הזכות לתרבות. מכיוון שקבוצות מיעוט רבות נוטות להגדיר את עצמן באמצעות קווי-יסוד פטריארכליים, מדיניות של רב-תרבותיות פועלת ככסות לחוסר שוויון מגדרי; היא מפקירה נשים – המיעוט שבתוך המיעוט – והופכת אותן לעיתים מזומנות לקורבנות של הסובלנות הליברלית.²⁴⁹ במילים אחרות, הביקורת הפמיניסטית מחצינה את מה שהגישה הרב-תרבותית נוטה לטשטש, קרי, את ההטרוגניות שבהרכב הפנימי של קהילת המיעוט, המבוסס על מבנה מגדרי מדרגי ועל פערים ביחסי הכוחות בין גברים לנשים.²⁵⁰ לפי קריאה זו, הזכות לאוטונומיה תרבותית היא זכותם של החזקים לשלוט בחלשות בחסות המדינה הליברלית, והיא חושפת תהום אידיאולוגית הפעורה בין הפמיניזם לליברליזם, על שורשיו הפטריארכליים.

יש לציין כי כמו בסוגיות רבות אחרות, גם בעניין הביקורת על הליברליזם הרב-תרבותי התיאוריה הפמיניסטית אינה מציגה חזית אחידה, אלא פלורליזם של גישות.²⁵¹ בעוד חוקרות מסוימות סבורות כי פמיניזם ורב-תרבותיות הם יריבים מרים, וכי יש לדגול בזכויות קבוצתיות לתרבויות ליברליות בלבד, אחרות תומכות בעמדה מתונה יותר, המכירה בחשיבותה של ההשתייכות הקבוצתית לנשים בקהילת המיעוט ובפוטנציאל הגלום בגישה הרב-תרבותית בכל הנוגע בהגנה על מרכיבים מכוננים באישיותן ובהותן העצמית.²⁵²

שגיא ורון שמיר עורכים, (1998). עוד ראו אלון הראל ואהרון שנך "ההפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית" עלי משפט ג 71, 94 (2003) (המציעים מבחן מסננת ליברלי בן שלוש אמות-מידה שמצדיק מתן לגיטימציה לפרקטיקות אנטי-ליברליות). לביקורת על גישה זו ראו רימלט "הפרדה בין גברים לנשים", לעיל ה"ש 9, בעמ' 120.

249 סוזן אוקין היא נושאת הדגל של הביקורת הפמיניסטית על הליברליזם הרב-תרבותי. ראו, למשל: Susan Moller Okin, *Is Multiculturalism Bad for Women?*, in *IS MULTICULTURALISM BAD FOR WOMEN?* 7, 12–13 (Susan Moller Okin et al. eds., 1999); Susan Moller Okin, *Feminism and Multiculturalism: Some Tensions*, 108 *ETHICS* 661 (1998); Susan Moller Okin, "Mistresses of Their Own Destiny": *Group Rights, Gender and Realistic Rights of Exit*, 112 *ETHICS* 205 (2002).

250 במונחיה של נויה רימלט, הקושי שבמשפטיות של שיח תיאורטי זה הוא בהיותו מבוסס על "אוטופיה תרבותית", שנוזקת למושגי-יסוד ליברליים כזוברים אשר אינם רלוונטיים למיעוטים שאינם ליברליים ואף מעלימים מן העין את מבני הכוח והדיכוי שקיימים בקהילות כאלה. נויה רימלט "המשפט כסוכן של רב-תרבותיות: על אוטופיה ומציאות בפרשת ההפרדה באוטובוסים" משפטים מב 773, 823 (2012) (להלן: רימלט "המשפט כסוכן של רב-תרבותיות").

251 לסיכום הביקורת הפמיניסטית על עמדתה של אוקין, שנתפסת כקוטבית מדי, כמקילה ראש בחשיבותה של המסגרת התרבותית ביציקת תוכן לחיי הנשים בקהילה, וכמשווה לה נופך חד-ממדי של ויקטימיזציה נשית גורפת, ראו: Ayelet Shachar, *MULTICULTURAL JURISDICTIONS: CULTURAL DIFFERENCES AND WOMEN'S RIGHTS* 65–68 (2001). כן ראו: Ayelet Shachar, *What We Owe Women: The View from Multicultural Feminism*, in *TOWARD A HUMANIST JUSTICE: THE POLITICAL PHILOSOPHY OF SUSAN MOLLER OKIN* 143 (Debra Satz & Rob Reich eds., 2009).

252 Sander L. Gilman, "Barbaric" Rituals?, in *IS MULTICULTURALISM BAD FOR WOMEN?* 53 (Susan Moller Okin et al. eds., 1999); Bonnie Honig, "My Culture Made Me Do It",

קימליקה, המודע למחיר הליברלי שגישה רבת-תרבותית משלמת כמטבע של פגיעה בחירויות הפרט, מפריד כידוע בין שני סוגים של זכויות מיוחדות – הגנות חיצוניות (external protections) ומגבלות פנימיות (internal restrictions) – וגוזר את דינן באופן שונה. הזכות להגנות חיצוניות, אשר לשיטתו של קימליקה על חברה ליברלית לספק לתרבויות המיעוט כדי למנוע את הכחדתן, היא הגנה על מסגרת הקהילה מפני חדירתן של השפעות חיצוניות שעלולות לערער את יכולתה לשמר את אורח חייה ומסורתה.²⁵³ כך, הפטור הדתי שניתן עד לאחרונה לבחורי ישיבות מפני שירות צבאי יכול להתפרש כהגנה תרבותית מפני חדירת תרבות הרוב.²⁵⁴ עוד ברור שכחלק מן הסובלנות המצופה ממדינה ליברלית המחויבת לרב-תרבותיות, יש להתאים את הצבא לקליטת נשים דתיות וגברים חרדים. בהכירו בכך שנשים דתיות הן אוכלוסייה בעלת אופי תרבותי שונה, השקיע צה"ל משאבים רבים כדי לשלב בשורותיו נשים דתיות ולפתור את אתגרי השירות שהן ניצבות בפניהם, תוך הכשרתו של קוד לבוש צנוע, הכולל לבישת חצאית; עריכת ימי-עיון ייעודיים; הנגשת מסלולי שירות "מוגנים" ומגוונים, וסיפוק תוכניות של ליווי ותמיכה; מינוי קצינה ברבנות הצבאית למתן מענה לבעיות הלכתיות במהלך השירות; והקמת מדור מיוחד – "בת חיל" – שכל ייעודו הוא לטפל בצורכי האישה הדתית ולהקל את קליטתה בצבא.²⁵⁵

באותו אופן, מחובתו של צה"ל להקים מסלולים ייעודיים לקליטת חרדים, ולעשות התאמות כדי לאפשר שימור של זהות חרדית בצבא ולהגן על תרבותה הייחודית של החברה האולטרה-אורתודוקסית. צה"ל אכן הקים יחידות חד-מגדריות המאפשרות לחיילים חרדים להשתלב בצבא מבלי לקפח את אורח חייהם הדתי ותוך נטרול השפעות חיצוניות מִחֻלָּנות.²⁵⁶

-
- in* IS MULTICULTURALISM BAD FOR WOMEN? 35 (Susan Moller Okin et al. eds., 1999);
 Madhavi Sunder, *Cultural Dissent*, 54 STAN. L. REV. 495 (2001)
- 253 KYMLICKA, MULTICULTURAL CITIZENSHIP, לעיל ה"ש 242, בעמ' 35-38.
- 254 חשוב לציין כי בתפיסה החרדית, אשר חלקים נרחבים בעם שותפים לה, בחורי הישיבה הם בבחינת "החיל הסודי של צה"ל", אשר תורם את חלקו בדרכו התרבותית הייחודית – לימוד תורה – בהגנה על שלום החיילים. במהלך מבצע "צוק איתן", למשל, אורגן "מבצע אֶלֶף לְמִטָּה", עלי-שם הפסוק "אֶלֶף לְמִטָּה, אֶלֶף לְמִטָּה" (במדבר לא 4). חז"ל דרשו כי כפילות המילים באה להורות שעל כל אלף לוחמים בשדה-הקרב יש לייחד מעם ישראל אלף אנשים שילמדו ויתפללו לשלום הלוחמים, בבחינת לומר על כל לוחם. מתברר שההיענות הייתה סוחפת עד כדי כך שהמערכת קרסה כמה פעמים עקב ריבוי הפניות. ראו "החיל הסודי של צה"ל" אור עליון 57, 3 (אב תשע"ד). לתפיסה החרדית הרואה בלימוד תורה פעילות אשר חיונית ביותר להישרדותו של העם היהודי ראו Cohen, *From Integration to Segregation*, לעיל ה"ש 136, בעמ' 394-395.
- 255 לירז חכמון "לנפץ את הבעיה" מערכות 450, 34, 35, 38-39 (2013); יפעת סלע "משרתות באמונה: חיילות דתיות וצה"ל" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 529, 530, 540 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012); אריאל פינקלשטיין החינוך הממלכתי-דתי – תמונת מצב, מגמות והישגים 43 (2013), www.toravoda.org.il/files/chinuch%20dati.pdf.
- 256 סטיוארט כהן, לעיל ה"ש 129, בעמ' 379-380.

יחידות הנח"ל החרדי הן נטולות נוכחות נשית, ונוהגת בהן "רמה מוקפדת" של חופש דת.²⁵⁷ "התאמה" תרבותית זו אכן הובילה ל"עלייה דרמטית" בשיעור הגיוס של חרדים לצבא, אשר גדלה תוך שנים אחדות ביותר מ-500%.²⁵⁸

הסוג האחר של זכויות מיוחדות הוא מגבלות פנימיות, שעניינן פגיעה בזכויות-היסוד של חברי הקהילה כדי להבטיח את שימורה של תרבות המיעוט ואורח חייה.²⁵⁹ תביעתן של המפלגות הדתיות לפטור נשים שומרות מצוות מן המרחב הצבאי יכולה להתפרש כדרישה לממש הגבלה פנימית – פגיעה בהשתתפותן השווה של נשים בשירות מכוון אזרחות, בשם ערכים של הגנה על צניעות ומניעת הפקרות בסביבה גברית חילונית.²⁶⁰ ניתן אולי ללמוד גֵרָה שווה מהרחקת הנשים הדתיות מהצבא מטעמי צניעות להרחקת הנשים החרדיות אל ירכתי האוטובוסים בחסות גושפנקה משפטית.²⁶¹ בשני המקרים מדובר לכאורה בהסדר וולונטרי שאמור לשרת גם את האינטרסים של הנשים עצמן, ולא רק של הגברים בקהילה, כל עוד הן נוהגות לפיו מתוך בחירה אוטונומית כביטוי לזהותן הדתית. לפי קריאה זו, ביטול הסדר הפטור יש בו משום אימפריאליזם תרבותי הכופה על מיעוטים דתיים ערכים שזרים להם בסוגיה שיפה לה ניטרליות ליברלית.

בקריאה זוהירה יותר יש חשש שכשם שההפרדה ה"וולונטרית" בתחבורה הציבורית החלה כרצונית אך נהפכה לכפויה, במובן זה שהיא נאכפת על נשים סרבניות בעל-כורחן, ואף תורמת להשתרשותו ולהטמעתו של המנהג המפלה,²⁶² כך גם הנורמות התרבותיות בציונות הדתית הופכות את אופציית הפטור לחובה דתית להימנע משירות בצה"ל. אולם כפי שנראה להלן, נתונים עקביים מן השנים האחרונות מסירים את החשש בדבר הסדר רצוני שנהפך לכפוי, שכן בשנים האחרונות יותר ויותר נשים דתיות מוותרות על השימוש בפטור הדתי ומממשות את זכותן – גם אם לא חובתן – לשרת בצה"ל.²⁶³ ניתן אפוא לטעון כי אפשרות הפטור מיטיבה עם אותן נשים שמטעמי מסורת ומרגישות חוסר נוחות לשרת בצה"ל, מבלי לחסום את דרכן של נשים דתיות המעוניינות לתרום למדינה במסגרת הצבאית. על רקע זה,

257 גודר הנח"ל החרדי הוא הגדוד הקרבי 'נצח יהודה' של חטיבת כפיר שהוקם בשנת 1999 במטרה "לאפשר את גיוסם של בני-נוער חרדים המשתייכים להסדר 'תורתו אומנותו' ואינם לומדים בשיבות, לשירות קרבי בצה"ל בתנאים שיאפשרו להם לשמור על צביונם המיוחד ואורח החיים לו הורגלו". ראו זיידמן, לעיל ה"ש 128, בעמ' 191 (המצטט מתוך אתר משרד הביטחון).

258 סטיארט כהן, לעיל ה"ש 129, בעמ' 379-380.

259 KYMLICKA, MULTICULTURAL CITIZENSHIP, לעיל ה"ש 242, בעמ' 152.

260 השוו ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 120 ("ההטיה הגברית של שיח הצניעות מכוונת יחסי כוח מובהקים, שכן בהקשר של החברה ההלכתית פירושה של הפרדה מיגדרית היא דחיקת נשים ממקורות כוח ציבוריים").

261 עניין רגן, לעיל ה"ש 247 (שבו הכשיר בג"ץ את הסדר ההפרדה באוטובוסים בשם ערכים של רב-תרבותיות).

262 רימלט "המשפט כסוכן של רב-תרבותיות", לעיל ה"ש 250, בעמ' 816-817; שטופלר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 421.

263 ראו את הדיון ברפואי השירות ובאיכות השירות של נשים דתיות בשנים האחרונות להלן בתת-פרק 11.

גישה רב־תרבותית יכולה לראות באורח חיובי את הסובלנות הליברלית המתבטאת בפטור הדתי משירות צבאי, למרות הסלידה הפמיניסטית מהסדר שנתפס כנטוע לכאורה במסורת פטריארכלית וכמזין אותה.²⁶⁴

הניתן להצדיק גם את כללי השילוב הראוי בפרספקטיבה רב־תרבותית, בשמו של חופש הדת ושיח הזכויות הליברלי, ובהתחשב באופיו המיוחד של צה"ל כ"צבא העם" המחויב למדיניות של "ניהול שונות"²⁶⁵ אשר רגישה להבדלים תרבותיים?

הדיון שלהלן מקבל כנקודת מוצא את זכאותו של המיעוט הדתי־הלאומי בצבא יהודי ודמוקרטי, לפי הניתוח הרב־תרבותי, להגנה על תרבותו ואורחות חייו.²⁶⁶ כללי השילוב הראוי הם לכאורה הסדר תרבותי ייחודי שנועד לכבד את חופש הדת והזכות לתרבות של המיעוט האורתודוקסי ולהעניק לו תנאי השתלבות הוגנים במרחב הצבאי.²⁶⁷ אלא שבקריאה זהירה יותר מתברר כי ההגנה על פרקטיקות דתיות בצבא הופכת את הליברליזם הרב־תרבותי על פיו. אין מדובר כאן בדילמה הליברלית של מתן הגנה לפרקטיקות פוגעניות שקהילת מיעוט אוכפת על חבריה. גם אין מדובר בעניין הפמיניסטי בחקירת מגוון הקולות הנשיים בקהילת מיעוט כדי לברר אם עוצמת תרומתה של תרבות הקהילה לתחושת הערך והכבוד העצמי של חברותיה מצדיקה מתן הגנה תרבותית למנהגים פטריארכליים. כללי השילוב הראוי עניינם בהגמשת המחויבות הליברלית לזכות לשוויון ולכבוד לא של נשים מקהילת המיעוט, אלא של נשים מקבוצת הרוב, שכן הן הנדרשות לשלם את מחיר הסובלנות הליברלית. דומה שגם הגישות הליברליות המכילות ביותר כלפי קבוצות מיעוט אנטי־ליברליות לא ישלימו עם תרבות שערכיה ומסורתה פוגעים בזכויות־היסוד לא רק של חברותיה, אלא גם של מי שאינן מחויבות כלל לעקרונותיה. היטיב לעמוד על כך ב"ת־המשפט העליון בפסק־הדין בעניין רגן, שעסק בפרשת ההפרדה המגדרית בקווי אוטובוס מהדרין, בהבהירו כי "אין חולק" שאי־אפשר לכפות פרקטיקה תרבותית, אף אם היא לגיטימית ורצויה בקבוצת המוצא, על קבוצות שאינן מעוניינות בה ועל המרחב הציבורי הישראלי בכללותו.²⁶⁸

264 אך ראו רימלט "על מצפון, מגדר ושוויון", לעיל ה"ש 53, בעמ' 485-488; ברק־ארו "על טייסות וסרבניות מצפון", לעיל ה"ש 24, בעמ' 71.

265 על מדיניות ניהול השונות ראו: Edna Lomsky-Feder & Eyal Ben-Ari, *From 'The People in Uniform' to 'Different Uniforms for the People': Professionalism, Diversity and the Israeli Defense Forces, in MANAGING DIVERSITY IN THE ARMED FORCES: EXPERIENCES FROM NINE COUNTRIES* 157 (Jan van der Meulen & Joseph Soeters eds., 1999)

266 Karin Carmit Yefet, *Synagogue and State in the Israeli Military: A Story of "Inappropriate Integration"*, 10 L. & ETHICS HUM. RTS. 223 (2016), הטוענת כי הציבור האורתודוקסי מציב אתגרים לא־מבוטלים בפני ההגדרה הקיימת בספרות המחקר בנוגע לקבוצת מיעוט הראויה להגנה על־פי התיאוריה הרב־תרבותית. לניתוח "תנאי הקבלה" לרכישת מעמד של מיעוט הזכאי להתאמות תרבותיות, ולבעייתיות שבהמשגת הציבור הדתי־לאומי כמיעוט כזה, ראו בהרחבה שם.

267 לדיון בטיעון שלפיו הדת היהודית אינה בבחינת תרבות מיעוט הראויה להגנה ראו דני סטטמן וגדעון ספיר "הדתות הלא־יהודיות בישראל" מחקרי משפט כח 185, 198 (2012).

268 עניין רגן, לעיל ה"ש 247, פס' כט-ל לפסק־דינו של השופט רובינשטיין ופס' 3 לפסק־דינו של השופט ג'ובראן. עוד ראו ע"פ 10828/03 נג'אר נ' מדינת ישראל, פס' ד(4)(1)(6) לפסק־דינו

מבחינה תיאורטית, אם כן, המשגת הסוגיה במונחים של עימות בין פמיניזם לרב-תרבותיות היא מטעה, שכן מדובר בכפייה של תרבות המיעוט על נשים מקבוצת הרוב.²⁶⁹ בהתחשב בעובדה שההלכה האורתודוקסית משליכה עמוקות על מעמדן של כלל הנשים בחיים האזרחיים בישראל, האיום של אכיפת נורמות דתיות נוספות על הרוב הנשי, גם בהקשר הצבאי, נושא אופי חמור במיוחד. בסיסי צה"ל אינם מרחב קהילתי-פרטי שבו מיעוטים דתיים זכאים לקיים את נוהגיהם המפלים בחסות ליברלית, אלא הם חלק מן המרחב הציבורי-המדינתי הכפוף לנורמות של שוויון.²⁷⁰ במובן זה, כללי השילוב הראוי

של השופט רובינשטיין (פורסם בנבו, 28.7.2005) ("טיעון בדבר שונות ויחסיות תרבותית אינו יכול להיות מטעה להכפפתה של קבוצה באוכלוסיה ולדיכוייה, לענייננו נשים"); אילן סבן "הקצאת משאבי ביטוי, פגיעה ברגשות והשפעה על תרבות בחברה שסועה העוברת שינוי: תיאטרון עירוני בעיר מתחרדת" עיוני משפט לג 473, 498 (2010).

269 בעוד מושגי-היסוד של התיאוריה הרב-תרבותית עוסקים בהתאמות תרבותיות מן הסוג של הגנה חיצונית (שמתבטאת בעיקר בנטל כספי על הרוב ואשר מרחב המחיה שלה הוא בעיקר המתחם הקהילתי) או מן הסוג של מגבלה פנימית (פגיעה בזכויות של בני הקהילה עצמם), כללי השילוב הראוי מציגים מושג חדש מסוג של מגבלה חיצונית, קרי, החלת נורמות מגבילות על הרוב (דוגמת החלת דיני המשפחה הדתיים גם על מי שאינם משתייכים לקהילת שומרי המצוות). לפיתוח מושג זה ראו Yefet, לעיל ה"ש 266. כן השוו עניין רגן, לעיל ה"ש 247, פס' 3 לפסק-דינו של השופט ג'ובראן. חשוב לציין כי ההבחנה בין הגנות חיצוניות למגבלות פנימיות אינה קלה תמיד לביצוע. אכן, זוהי אחת הביקורות השכיחות על הניתוח שמציע קימליקה – ראו שטופלר, לעיל ה"ש 11, בעמ' 416, ה"ש 100.

אומנם, גם "הגנות חיצוניות", שנחשבות לגיטימיות וראויות לדידו של הליברליזם הרב-תרבותי, משיתות מחירים מסוימים על הרוב. למשל, מתן הגנות מסוימות פוגע בהכרח בארנקו של האזרח משלם המיסים, אשר נדרש לממןן. אולם אין כוונתנו ל"הגבלות" מסוג זה. מאפיין בולט של ההגנה החיצונית, בעינינו, הוא שהיא מיועדת לחול על חברי המיעוט ובקרבם, ועל-פי-רוב היא מוגבלת למרחב הפרטי של הקהילה התרבותית. יודגש כי אין מדובר במצב שבו הנורמה התרבותית עצמה מוטלת באופן ישיר על הרוב ומיועדת לפעול עליו. אדרבה, ככל שהגנה החיצונית משפיעה על הרוב, מדובר בתופעת-לוואי שולית (דוגמת הנטל הכספי, השכיח במקרים כאלה, אשר מתחייב כמובן בשל ההכרה בכך שמימוש זכויות האדם, שהליברליזם מחויב לו, עולה כסף) המשפיעה באופן לא-מוכחן על ציבור שאינו מסוים, ובוודאי לא רק או בעיקר על החלק המוחלש והפגיע בקרב קבוצת הרוב. בעניינה של פקודת השילוב הראוי, לעומת זאת, מדובר בנורמה שקהל-היעד המוגדר שלה הוא בראש ובראשונה נשות הרוב. מדובר בנורמה מחייבת, כפויה ולא-וולונטרית, אשר מוחלת עליהן באופן ישיר ובניגוד לרצונן במרחב הצבאי-הציבורי, ומצרה את צעדיהן, תרתי משמע. דוגמה דומה ל"הגבלה חיצונית" כזאת היא החלת הנורמה הדתית של דיני משפחה הלכתיים על כלל היהודים במדינת-ישראל, ולא רק על הדתיים. במקרים כאלה אין עימות בין הפמיניזם לליברליזם, שכן הליברליזם הרב-תרבותי הקלסי אינו ממשגי, לשיטתנו, פגיעה מהותית וישירה ברוב כדי לקדם את תרבות המיעוט כקונפליקט רב-תרבותי.

270 אכן, הביטוי הטבעי של הזכות לתרבות הוא מתן אוטונומיה לקבוצת המיעוט בתוך המתחם הגיאוגרפי שבו היא מהווה רוב, בעוד הרחבתה מעבר לכך אינה מוצדקת ככלל. סטטמן וספיר, לעיל ה"ש 245, בעמ' 58 ו-85.

הופכים את המרחב הצבאי למרחב פרטי. עניין לנו ב"הפרטה" של צה"ל, המפקיעה את שטח מתחולתן של חובות של שוויון מגדרי וזכויות אדם, ובחסות שיח הזכויות הליברלי יוצרת מנגנון פטריארכלי המכרסם באינטרס הנשי.

לפי הנרטיב המוצע, מתבקש לראות את כללי השילוב הראוי כמשליכים במישרין על יחסי הכוחות הלא-שוויוניים בין גברים לנשים, ולא רק כנוגעים במתח שבין הציבור הדתי לחילוני. הפקודה מסיטה אפוא מהתמונה את זכויות המיעוט הנשי בקבוצת הרוב, וממקמת במרכזה את זכויותיו של המיעוט הדתי-האורתודוקסי.

4. כללי השילוב הראוי בראי החוקתיות של התיאוריה הרב-תרבותית

בשנים האחרונות ניכרת ראשיתו של מהלך "חוקתיות" של התיאוריה הרב-תרבותית בהלכה הפסוקה. תרגומה של התיאוריה הרב-תרבותית לשפה משפטית נעשה בגדריה של פסקת ההגבלה. כדברי בית-המשפט העליון:

"מבחינה פסקת ההגבלה ובמרכזם דרישת המידתיות הם האכסניה המשפטית הראויה לכירורג וליטוש הסוגיות המורכבות המתעוררות במדינה רב תרבותית רבת גוונים, ולצערנו גם שסעים, כמו החברה הישראלית... בגדרה של המידתיות התיאוריות השונות בדבר ליברליזם ורב תרבותיות יכולות למצוא את מקומן הראוי."²⁷¹

בחינה זאת ממחישה את הפגמים החוקתיים השוללים לדעתנו את שילובה של פקודת השילוב הראוי כנורמה מחייבת בספר החוקים הצבאי.

הפקודה – אשר מבחינה משפטית אומנם הותקנה מכוח הסמכה מפורשת הקבועה בחוק השיפוט הצבאי אך מצויה במדרג הנורמטיבי הנמוך ביותר בסולם הנורמות²⁷² – תתקשה מאוד לצלוח, לדעתנו, את המשוכה של פסקת ההגבלה הבטחונית, החלה על פגיעה בזכויותיהם של המשרתים והמשרתות בצה"ל.²⁷³ פסקת ההגבלה הבטחונית אומנם סובלנית יותר כלפי

271 עניין רגן, לעיל ה"ש 247, פס' 7 לפסק-דינו של השופט ג'ובראן.

272 פקודת מטכ"ל פ"מ 33.0207 – היא פקודת השילוב הראוי – הותקנה מכוח חוק השיפוט הצבאי, שהוא מקור הסמכות להוצאת הוראות הפיקוד העליון. ראו ס' 1, 2א, 2ב ו-3 לחוק השיפוט הצבאי, התשט"ו-1955, ס"ח 171. מנקודת-מבט של המשפט המנהלי האזרחי, מעמדן של פקודות המטכ"ל הוא כמעמדן של הנחיות מנהליות. הן מחייבות אישור של השר הממונה – שר הביטחון – ומוצאות על-ידי גורם ברשות המנהלית (צה"ל) המוסמך לכך מכוח חוק. מעמד נורמטיבי זה עולה כי לא חלה עליהן חובת פרסום ברשומות, כלומר, התקנות הן במדרג נורמטיבי נמוך מתקנה בת-פועל תחיקתי. אולם כאשר בוחנים את מעמדן הפנים-צה"לי של פקודות מטכ"ל, עולה כי מעמדן הוא כשל חקיקה ראשית או למצער חקיקת-משנה. הפקודות הן עמוד-השרדה של הפעילות הצה"לית, לרבות אורחות החיים והמשמעת. ס' 137 ו-139 לחוק השיפוט הצבאי אף מסמיכים את קציני השיפוט ביחידות להעמיד לדין משמעתי חיילים העוברים על פקודה מפקודות המטכ"ל. ראו, באופן כללי, זכריה כספי "הערות לענין מעמדן של פקודות הצבא כדינים" עיוני משפט ה 374, 383-384 (1977).

273 גם פקודות הצבא כפופות כמובן לביקורת חוקתית של פסקת ההגבלה הבטחונית, הקבועה בס' 9 לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו.

פגיעה בזכויות אדם מאשר פסקת ההגבלה הרגילה,²⁷⁴ אולם כפי שראינו, הפקודה פוגעת בערכים של כבוד ושוויון באופן כה קשה, תוך הנחלת משטר משפיל של הפרדה המבנה נשים כגוף שצריך להסתיר, להדיר ולהישמר מפניו, עד כדי כך שאין להשלים עימה.²⁷⁵ עמד על כך בית-המשפט העליון בנוגע לכפיית ההפרדה באוטובוסים על נשים חרדיות וחילוניות כאחת, בהבהירו כי "אין מקום לקבל כפייה במרחב הציבורי הפוגעת בצורה קשה בשוויון ובכבוד... פרקטיקה כופה שכזו מצויה מחוץ למגרש הרב תרבותי. אין מקום לסובלנות כלפי כפייה משפילה שכזו... נורמות מעין אלה אינן יכולות לחול ולחייב במרחב הציבורי של מדינת ישראל, רק משום היותו מרחב ציבורי המשרת בין היתר גם אוכלוסיה דתית..."²⁷⁶

פגיעתה הרעה של הפקודה אינה מידתית גם באשר היא אינה הכרחית, שכן קיימים אמצעים אחרים, מידתיים יותר ואפקטיביים לא פחות, להגנה על חופש הדת ולמניעת פגיעה ברגשות הדתיים של חיילים שומרי מצוות. כך, במקום להגביל נשים, חייל שנכוחות נשית פוגעת בתרבותו הדתית יגביל את עצמו לגבולותיה של יחידה מגדרית נפרדת. למשל, חייל כזה יוכל להצטרף למסגרות החרדיות שכבר קיימות כיום בצה"ל, שבהן נשמרת רמה מוקפדת של "טוהר" מגדרי. כללו של דבר, ניתוח חוקתי מעלה כי את הנשיאה בעלויות של הידור במצוות יש להטיל על החייל הדתי, ולא על האישה החילונית; את מחיר ההקפדה על חופש הדת אי-אפשר לשלם במטבע של הדרה. אולם באופן מטריד, כללי השילוב מגלמים מתן כבודה לערכים של חופש דת דווקא כאשר על הכף הנגדית מונחים אינטרסים נשיים של שוויון מגדרי וחופש מדת. זאת, אף שחופש הדת הובנה במשפט הישראלי כחירות הנופלת בעוצמתה מזכויות-יסוד אחרות – נחיתות נורמטיבית שהובילה לדחייתן של כמעט כל העתירות שביקשו להגן על חופש הדת של יהודים אורתודוקסים²⁷⁷ –

274 כך, בפסקת ההגבלה הבטחונית לא נקבע שההסדר הפוגע חייב להלום את ערכיה של מדינת-ישראל ולהיות לתכלית ראויה. עם זאת, בית-המשפט קבע כי "הדעת אינה סובלת פירוש כזה... לכן יש לומר, כפרשנות תכליתית של סעיף 9 לחוק היסוד, כי חוק אינו יכול לפגוע בזכויות היסוד של המשרתים בכוחות הביטחון אלא אם הוא הולם את ערכיה של מדינת ישראל ונועד לתכלית ראויה". בג"ץ 6055/95 צמח נ' שר הביטחון, פ"ד נג(5) 241, 264 (1999). לניתוח התנאים של פסקת ההגבלה הבטחונית ראו אהרן ברק מידתיות במשפט – הפגיעה בזכות החוקתית והגבולותיה 137-135 (2010); מלצר, לעיל ה"ש 160, בעמ' 364-389.

275 דברים אלה מקבלים משנה תוקף בכל הנוגע במגמת האכיפה המתעצמת של כללי השילוב הראוי (רוגמת מקרי קליעת הצמה והחיבוק החברי). הגם שברור כי ערכים לגיטימיים – כגון משמעת צבאית, אופיו ומהותו של השירות והגנה על בטחון המדינה – כרוכים בהטלת מגבלות ניכרות על זכויות החיילים ועל חירות הפעולה שלהם, אין זה ברור כלל כיצד יישום הכללים במקרים שתוארו מגשים את התכלית של הגנת המדינה או השגת יעדיה הבטחוניים-הלאומיים, ואפילו לא כיצד הוא משרת אינטרסים הלכתיים ומגן על רגשות דתיים.

276 עניין רגן, לעיל ה"ש 247, פס' 8 לפסק-דינו של השופט ג'ובראן ופס' 3 לפסק-דינו של השופט דנציגר.

277 על היחס הממעיט במשפט כלפי הזכות לחופש דת ראו סטמון וספיר, לעיל ה"ש 245, בעמ' 65-66. כפי שהמחברים מראים, הזכות לחופש דת זוכה בכבוד ובהכרה רק במקרים שבהם מדובר באינטרסים דתיים שאינם יהודיים אורתודוקסיים. שם, בעמ' 71-72 ו' 86.

ואף שהזכות לחופש מדת באופן כללי, ובכלל זה של החייל החילוני, זוכה בהגנה רחבה במיוחד.²⁷⁸

לבסוף, במסגרת מבחן המידתיות, בית-המשפט שוקל – נוסף על עוצמת הפגיעה של הנורמה הדתית בזכויות אדם ואישה – גם מהו משקלה של הנורמה הדתית בתרבות הרלוונטית.²⁷⁹ בחינת מעמדה של נורמת ההפרדה המגדרית שהפקודה גוזרת מעלה כי החזון הרב-תרבותי הגלום בה צובע באופן פשטני את הציבור הדתי-הלאומי בגוון אחיד ומונוליטי. חזון זה מניח באופן שרירותי כי נורמות השילוב מייצגות פרקטיקה דתית-תרבותית מוסכמת המשותפת לכל חברותיה וחבריה של הקהילה הדתית. זאת, בהתעלם מכך שהצינונות הדתית, למרות תרמיתה בשיח הפוליטי והציבורי, היא מונח-גג כוללני המכיל מנעד רחב של תת-זרמים הלכתיים ודפוסים של התנהגות דתית ופוליטית, ויחס שונה – ולעיתים סותר – לרבנים ולסגנונות חיים מגוונים.²⁸⁰ במסגרת העושר הרעיוני של השקפות-העולם שמאפיין את הזרם האורתודוקסי, ההפרדה המגדרית שהכללים חוזים מייצגת אימוץ נורמות מחמירות של מיעוט חרדי-לאומי, הממוקם בקצה הקיצוני של קשת הגוונים המאפיינת את הציבור הדתי.²⁸¹ הרוב בצינונות הדתית נוטה לכיוון הליברלי ברצף של ליברליזם-שמרנות, ומצוי בתהליכי הפנמה של דפוסי חשיבה והתנהגות מערביים-ליברליים, בבחינת "דתי בביתך – ישראלי בצאתך".²⁸² אולם "המיעוט שבתוך המיעוט" מבקש בשנים האחרונות ליישם מגמות של הקצנה דתית בפרשנות ההלכה בכלל וביחסים מגדריים בפרט.²⁸³ כחלק מכך, צניעות נשית

278 סטטמן וספיר מראים במאמרם כי הזכות לחופש מדת נהנית ממעמד נורמטיבי של זכות חוקתית מן השורה הראשונה, וזאת, לטענתם, ללא ביסוס נורמטיבי מוצק (הרציונלים לתמיכה בחופש הדת אינם תקפים באותה עוצמה כלפי החופש מדת) ובאופן שמהווה למעשה הפליה בלתי-מוצדקת נגד הדת, שכן לא ברור מדוע אזרחים זכאים להגנה מיוחדת מפני חקיקה דתית בהשוואה לחקיקה המבוססת על אידיאולוגיה אחרת. שם, בעמ' 45, 48, 51 ו-85.

279 עניין רגן, לעיל ה"ש 247, פס' 7 לפסק-דינו של השופט ג'ובראן. עוד בסוגיה זו ראו אמנון רובינשטיין "שקיעתה, אך לא מותה, של הרב-תרבותיות" הפרקליט מט 47, 88 (2006).

280 לסקירה של מבנה החברה הצינונית-הדתית ראו יאיר שלג הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל 23-112 (2000); אשר כהן "הכיפה הסרוגה ומה שמאחוריה: ריבוי זהויות בצינונות הדתית" אקדמות טו 9 (התשס"ה). כן ראו Cohen, *Tensions between Military Service and Jewish Orthodoxy*, לעיל ה"ש 180, בעמ' 110.

281 "החרדים הלאומיים" או "הציבור התורני" הם כינויים לתת-קבוצה בציבור הדתי-הלאומי הנחשבת לפלג השמרני ביותר והקרוב ביותר בהשקפתיו ההלכתיות לחרדים. ככלל, הציבור החרדי-הלאומי מתאפיין ברמות הקפדה והחמרה הלכתית גבוהות מאלה המקובלות בקרב הציבור הדתי-הלאומי הכללי, ובכלל זה הדגשת הלכות צניעות והפרדה מגדרית. מבחינה פוליטית, החרד"לים דוגלים באידיאולוגיה של ארץ-ישראל השלמה, תוך התנגדות עקרונית לוותר על אזורים שמחוץ לקו הירוק. ראו שלג, לעיל ה"ש 280, בעמ' 34-53. עוד ראו את הערך "חרדים לאומיים" בוויקיפדיה, זמין בכתובת חרדים_לאומיים/https://he.wikipedia.org/wiki/. להתהוות ההשקפה החרדית-הלאומית כחלופה לצינונות הדתית ראו רב שוורץ *הצינונות הדתית: תולדות ופרקי אידיאולוגיה* 40-47 (2003).

282 שלג, לעיל ה"ש 280, בעמ' 75 ו-77.

283 ראו חנן מוזס *מצינונות דתית לדתיות פוסט מודרנית: מגמות ותהליכים בצינונות הדתית מאז רצח רבין* (דיסרטציה, אוניברסיטת בראילן – מדעי המדינה, התשס"ט), מצוטט אצל אשר

והפרדה מגדרית נהפכות למבחן הלקמוס או ל"דתומטר" שלאורו מודדים את האמונה הדתית של היחיד והקהילה.²⁸⁴ אכן, בהשפעת תהליך ההתחדדות של הקומץ החרד"לי, הציונות הדתית עדה – לראשונה בתולדותיה – להחמרות בצניעות ולהפרדה מגדרית בצמתים שונים, כגון בתנועות-הנוער, במוסדות להשכלה גבוהה ובבתי-ספר תיכונים ויסודיים.²⁸⁵ פרקטיקות אלה, שאף זוכות במימונו של משרד החינוך החל בשנת 2013,²⁸⁶ גולשות כעת גם למרחב הצבאי, ולאחרונה מתבטאות אפילו בדה-לגיטימציה של השירות הלאומי.²⁸⁷ לפי קריאה זו, כללי השילוב הראוי הם "ייבוא" כפוי של נורמות חרדיות מחמירות אל עולם הערכים הדתי-הלאומי, והם מעגנים את השקפותיו של המיעוט הקיצוני ביותר מקרב הציונות הדתית כאילו הוא המייצג של ציבור זה בכללותו.²⁸⁸ הקודקס הצבאי אינו מגן אם כן על כלל התרבות הדתית, אלא מסמך את המיעוט החרד"לי שבתוך המיעוט הדתי להשליט פרקטיקות של הדרה כאילו היו חלק נורמטיבי של תרבות זו – מהלך הפוגע בנשים דתיות וחילוניות כאחת.²⁸⁹

חריגותו של מהלך זה, שבו המדינה מגדירה הלכה למעשה לקהילת המיעוט את זהותה, מתבהרת אף יותר כאשר בוחנים את יחסו הרגיל של המשפט לדילמה הרבת-תרבותית. במחקריה הנודעים, המנתחים את יחסי-הגומלין בין המשפט לבין הזכות לתרבות, הראתה מדהבי סנדר (Madhavi Sunder) כי בשם הגנה מפני הכחדה תרבותית המשפט מגבה פרקטיקות בעלות אופי מסורתי, תוך שהוא נזקק לשיח הזכויות כדי להקפיא את המצב

כהן "הכיפה והכומתה", לעיל ה"ש 139, בעמ' 102-103. עוד ראו ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 136-137; הבר ושרביט-ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 16, ה"ש 15, המצביעות על מגמה של הקצנה דתית בנושא הדרת נשים, שהיא "תולדה של היווצרות תת-זרם חדש של אנשים (וחיילים) שנמצאים בקו התפר בין הציבור הדתי-לאומי לציבור החרדי (חרד"לים)".

284 לוי המפקד האליון, לעיל ה"ש 150, בעמ' 258.

285 HALPERIN-KADDARI, לעיל ה"ש 7, בעמ' 91 (המתעדת את מגמת ההפרדה המתרחבת בחינוך הממלכתי-הדתית); ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 136; סלע, לעיל ה"ש 255, בעמ' 544; טלילה נשר "ההקצנה בחינוך הממלכתי-דתי: הפרדה בהסעה ואיסור על שירת בנות" הארץ 18.11.2011. אך ראו טלילה נשר "מאות הורים מוחים על ההתחרדות הקיצונית בחינוך הממלכתי-דתי" הארץ 18.11.2011.

286 ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 125.

287 חכמון, לעיל ה"ש 255, בעמ' 35-36, מציינת כי בשנים האחרונות נשמעת הטענה כי גם שירות לאומי אסור מבחינה הלכתית, ויש אף רבנים שהגדירוהו "עבירה על הדת".

288 ראו, למשל, הבר ושרביט-ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 16, המציינות את התנגדותם של חיילים דתיים רבים למהלך ההפרדה המגדרית.

289 הרגמה של מהלך זה הננקט על-ידי הצבא ניתן לראות באירוע שבו נמנעה כניסתה של קצינה לחדר אוכל בבסיס תל-השומר בעת גיוס חיילים לנח"ל החרדי. זאת, אף שנוכחותה הציבה קושי רק בפני מיעוט מבין המתגייסים הדתיים, שכן לטענת מפקד הגדוד, סא"ל אורי לוי, המתגייסים לגדוד "רובם המוחלט אינם חרדים כיום. חלקם הקטן בא מבית חרדי, חלקם אינו שומר תורה ומצוות כלל". גילי כהן "צה"ל סגר חדר אוכל בפני נשים בשל הגעת חרדים לבסיס" הארץ 20.3.2015. www.haaretz.co.il/news/politics/premium-1.2595198

הקיים לטובת כוחות שמרניים המבקשים לדכא ליברליזציה.²⁹⁰ אך אימוץ פקודת השילוב הראוי מסמל מהלך הפוך שבו במקום לסייע בהנצחת המצב הקיים בשם ערכים של שימור תרבותי, המשפט נותן יד דווקא לכינון נורמות חדשות המבשרות שינוי תרבותי המבוסס על סדר מגדרי שמרני וריאקציונרי. כאמור, הפרדה בין גברים לנשים כלל לא נהגה בעבר בציונות הדתית, ואף העירוב המגדרי בצבא מעולם לא נתפס כבעייתי או כמוקשה עד לאחרונה. ברובד עמוק יותר, אפוא, נוסחת השילוב המשפטית יוצקת תוכן שמרני בהגדרה של מיהו "דתי-לאומי", ומסיגה לאחור ערכים של שוויון מגדרי ואוטונומיה נשית שמהם נהנו עד כה בנות הקהילה.²⁹¹

במילים אחרות, המשפט שם בידי המיעוט החרד"לי מונופול לשרטוט גבולותיה של הזהות התרבותית של הקהילה הדתית כולה. הוא מכתב עמדות-קצה לחייל האורתודוקסי הממוצע, וכופה על הזרמים המתונים יותר בציונות הדתית פרשנות דתית מחמירה לגדרי הצניעות בהלכה. על אלה הרוצים להיחשב דתיים-לאומיים "אמיתיים" מופעל מעתה לחץ להיענות ולציית למשוואה של כללי השילוב ככללי הפרדה, ולאמץ את התפשטותו של משטר הצניעות במרחב הצבאי כחלק נורמטיבי מזהותם המגזרית.²⁹² בכך צה"ל תורם להשתקת הקולות החולקים על הפרשנות השמרנית של שיח הצניעות המחמיר, ואף עלול לתקוע טריז בגלגלי היוזמה הדתית-הפמיניסטית לקדם ליברליזציה פנים-הלכתית בסוגיות של מעמד האישה הדתית.²⁹³

אופני יישום הפקודה מעידים היטב כי כללי השילוב הראוי אכן משבשים את ההניעה לפתח טכניקות פנים-הלכתיות לצורך גישור בין ההלכה לבין המגבלות המתחייבות מן החיים בצבא.²⁹⁴ בשנים האחרונות רבו והחמירו פסקי-הלכה חוסמי שילוב, ופרקטיקות ההדרה המקומיות הלכו והחפרפו, כחלק ממגמת הקצנה הרואה בעצם הנוכחות הנשית גורם

290 ראו, באופן כללי, Sunder, לעיל ה"ש 252; Madhavi Sunder, *Piercing the Veil*, 112 YALE L.J. 1399 (2003).

291 דבריה של נציגת ארגון "קולך" הדתי-הפמיניסטי רחל גורדין בפרוטוקול מס' 121, לעיל ה"ש 77. לטיעון דומה בהקשר של הציבור החרדי ופרשת ההפרדה באוטובוסים, ששימש השראה לדיון זה, ראו את ניתוחה המאלף של רימלט "המשפט כסוכן של רב-תרבותיות", לעיל ה"ש 250, בעמ' 829-831.

292 השוו: Asher Cohen & Bernard Susser, *Women Singing, Cadets Leaving: The Extreme Case Syndrome in Religion-Army Relationships*, in CIVIL-MILITARY RELATIONS IN ISRAEL: ESSAYS IN HONOR OF STUART A. COHEN 127, 130-131 (Elisheva Rosman-Stollman & Aharon Kampinsky eds., 2014).

293 רימלט "הפרדה בין גברים לנשים", לעיל ה"ש 9, בעמ' 114-115; רימלט "המשפט כסוכן של רב-תרבותיות", לעיל ה"ש 250, בעמ' 832 (המציינת כי ההפרדה המגדרית מחלחלת גם למרחב הדתי-הלאומי, ומלווה קולות מתגברים של התנגדות פנים-קהילתית). כן השוו Sunder, לעיל ה"ש 252, המציינת כי המגמה הרווחת כיום בקרב תרבויות מיעוט מתאפיינת במחלוקות פנימיות ובנסיגות של יחידים ויחידות מחברי הקהילה לקדם תהליכי ליברליזציה מבפנים, אשר פעמים רבות מסוכלים באמצעות המשפט.

294 השוו לדבריה של נציגת ארגון "קולך" הדתי-הפמיניסטי רחל גורדין בפרוטוקול מס' 121, לעיל ה"ש 77.

השולל בהכרח את היתכנותו של "שילוב ראוי". כפי שהתריע אחד מרבני ישיבות ההסדר בשנת 2008:

"מה שנקרא 'השילוב הראוי' איננו ראוי ואינו עומד בקריטריונים ההלכתיים. הוא גובש על פי קריטריונים פשרניים... כך שלמעשה מי שמתגייס לצבא הוא כבר פשרן... צריך שלא יהיו חיילות בסביבה בכלל, גם לא פקידות. עלולים להגיע לכל מיני מצבים באיסור ייחוד. אמנם קשה לומר שלא תהיה חיילת בשום צורה, אבל צריך להבין שהנורמות המוסריות בצבא הן נמוכות ביותר, אפילו נשים נשואות לא שומרות שם על קדושתן. יש אווירה של ניבול פה, רמיזות, סגנון ירוד, לכן צריך מקדם ביטחון."²⁹⁵

התפקיד הבעייתי של צה"ל כשותף בקידום מגמות ההקצנה מצטייר בחדות כאשר משווים בין שירות נשים לשירות נשים. לנוכח עמדתו הבלתי־מתפשרת של צה"ל כי יש לאפשר שירת נשים, יישרו העמדות הדתיות קו עימה: הרבנות הצבאית הכשירה את היחסותם של חיילים לשירת חיילות, ורבנים אזרחיים החרו־החזיקו אחריה והמליצו לחיילים הדתיים "אסטרטגיות התאמה" לפתרון המצוקה הדתית.²⁹⁶ לעומת זאת, בנוגע לשירות נשים ניתן לאבחן תהליך מנוגד: הלגיטימציה של צה"ל לדה־לגיטימציה של שירות נשים גרמה לריבוי ולהחרפה של הסייגים וההחמרות, אפילו מקום שהפרשנות ההלכתית חיה בשלום עם גמישות וליברליזציה. זאת, במיוחד בעולם הכיפות הסרוגות, שבו הפרדה מגדרית, כזכור, מעולם לא הייתה אחד מן העיקרים של אורח החיים הדתי.²⁹⁷

סיכומו של דבר, נגלית לעינינו תופעה של מעין עריצות המיעוט, בחסות המשפט, הגורמת לקיפוח נשים מקבוצת הרוב ולפגיעה באינטרס החוקתי של המדינה בקידום ערך השוויון המגדרי. בשם נורמות דתיות מחמירות, נשים חילוניות "מודרות למהדרין"²⁹⁸ מן המרחב הצבאי, במהלך שמסמן את התהוותו של "דור שלישי", המסיג לאחור את השתלבותן

295 חגית רוטנברג "הקרב על קדושת המחנה" בשבע 14.2.2008 www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/7216 (ריאיון עם הרב שלמה רוזנפלד, ראש ישיבת־ההסדר בשדמות מחולה ומחברי הוועד המנהל של איגוד ישיבות־ההסדר).

296 דוגמה לעצה כזאת היא "להקפיד שלא להסתכל בפניה של החיילת השרה, ורצוי לשיר ביחד איתה (כי כששרים, לא פנויים כל כך לשמוע)" – דברי הרב רימון, כפי שהם מצוטטים אצל כשר, לעיל ה"ש 167, בעמ' 434, ה"ש 33.

297 הרבנות הצבאית, כאמור, ליברלית יותר בגישה כלפי שירות נשים, ואפילו איגוד ישיבות־ההסדר הביע בראשית הדרך עמדות מתונות ומכילות הרבה יותר – לא רק כלפי מקומן של נשים בצה"ל, אלא אפילו בנוגע לשיבוץ נשים בתפקידי הדרכה ותמיכת לחימה. ראו את הדברים המובאים אצל הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 27, 41 ו־44. כן ראו ששון־לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 129 (המציינת כי קיימים פסקי־הלכה ליברליים שאינם מחמירים בעניינים מגדריים שונים, ולפיכך, לשיטתה, יש "לראות בהעדפה של פסק הלכה מחמיר בכל הקשור להפרדות מיגדריות בצבא בחירה ואף יוזמה מצד הגברים").

298 דומה כי "זכויות היוצרים" על תואר קולע זה שייכות למרכז הרפורמי לדת ומדינה – התנועה ליהדות מתקדמת. ראו המרכז הרפורמי לדת ומדינה מודרות למהדרין: הפרדה בין נשים לגברים והדרת נשים במרחב הציבורי בישראל – דו"ח שנתי שני (2012) www.reform.org.il/Assets/mudarot.pdf

של נשים. הגושפנקה המשפטית תורמת בתורה לביצור מגמת ההתחרדות של הציבור הדתי, וכך פוגעת בהכרח גם בשוויון של בנות קהילת המיעוט ואף בחופש הדת שלהן לצבוע את ההלכה בגוונים פמיניסטיים ופרוגרסיביים.²⁹⁹

בנקודה אחרונה זו טמון למעשה גורם נוסף, חבוי, אשר התעלמות ממנו משטיחה את הדילמה שכללי השילוב הראוי מעוררים. כללים אלה משרתים מערך אינטרסים רחב יותר שנועד, בין היתר, להילחם בתהליכי הפמיניזציה שפשו בקהילה הדתית, ובאופן כולל אף יותר – להשליט את החזון החרד"לי גם על המרחב הציבורי. שאיפות פוליטיות אלה הבשילו לכלל קואליציה רעיונית בין כוחות דתיים לכוחות גבריים-שמרניים, אשר מעצימה ומרחיבה את חוסר השוויון של נשים ועלולה להסיג את מעמדן בחזרה למתכונתו ב"דור הראשון" של השילוב המגדרי בצה"ל. לפיתוח תמה אחרונה זו – הממקמת את הפקודה בהקשר רחב יותר שחורג מעבר לתביעה הרב-תרבותית לעיצוב סביבת שירות צבאית המתאימה לאורח החיים הדתי – נפנה עתה.

ד. המהפכה השמרנית: כללי השילוב הראוי כחלק מרצף של עיצוב מדיניות מגדרית כוללת

1. "השילוב הראוי" כאבן הראשה בבניין יחסי הכוח המגדריים בציונות הדתית

תהליך ההדתה הצבאי קשור לא רק לתהליכי התחרדות קהילתיים בשדה הציונות הדתית, אלא גם למהלך מקביל של תהליכי פמיניזציה רחבים יותר, המאיימים לחתור תחת הסדר המגדרי-המגזרי ולערער את המונופול הגברי בזירה התורנית כולה.³⁰⁰ כחלק מניצני השינוי במערך הכוחות המגדרי, נשים דתיות משתלבות באופן אינטנסיבי במוסדות ההשכלה הגבוהה, בשוק התעסוקה ואפילו בלימודי התורה.³⁰¹ שיאה של מגמה זו הוא ה"זליגה" הנשית הגוברת ממסלול השירות האומי לטובת השירות הצבאי, ועימה החשש מפני היחשפותן של הנשים לסביבה משוחררת שתפגע בצניעותן ותאיץ שינויים מגדריים בתוככי החברה הדתית. השירות הצבאי מומשג בתפיסה זו כשיאה של ההתרסה כנגד התפקיד הסביל שיועד לאישה, וכחתירה פעילה תחת האתוס הדתי של "כל כבודה בת

299 ניתן לטעון כי הדילמה מורכבת אף יותר, שכן בעוד החזון הרב-תרבותי המונצח בפקודה פוגע בחיילות חילוניות, מצד אחד, הוא מסייע בהעצמתן של חיילות דתיות, מצד אחר, ותורם להשתלבותן במסגרת הצבאית ולהנגשת הזדמנויות שהיו סגורות בפניהן, וכך לשינוי יחסי הכוחות בין גברים לנשים במדרג הפנים-קהילתי. ראו גל "צה"ל בהדתה", לעיל ה"ש 128, בעמ' 603 ("הסדר השילוב הראוי לא בא להגן על החיילים הדתיים מפני נוכחות או שירת נשים, כי אם להגן על הבנות הדתיות מפני קרבת יתר עם גברים בכלל").

300 ראו בודאיי-יימן, לעיל ה"ש 42, בעמ' 554-555, העומדת על "שינויים מרחיקי לכת" שחלו בשנים האחרונות במעמדה של האישה הדתית.

301 לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 344-345.

מלך פנימה".³⁰² בלשונו של יגיל לוי, "המחלוקת על גיוס נשים מקבלת ממד ייחודי בתוך הסביבה הדתית כחלק מוויכוח רחב יותר על מעמדן של נשים בסביבה זו, המאתגרות את יכולתן של הגבר לשלוט במשפחה".³⁰³

גורם מרכזי לשינוי בדפוסי השירות של נשים דתיות הוא התמורות שחוללה המהפכה המגדרית של "הדור השני" במעמדן של נשים בצבא, ובמיוחד התפקידים החדשים שנפתחו לפנייהן, המבטיחים שירות מאתגר ומשמעותי.³⁰⁴ החיילות הדתיות אכן נימקו את העדפתן לשירות צבאי בכך שמסגרת זו מאפשרת להן, לתפיסתן, למקסם את התרומה "לעם ולמולדת" ולקדש שם שמים יותר מאשר מסגרת השירות הלאומי.³⁰⁵ רבות מן החיילות הדתיות אף ממשיגות את השירות בצה"ל כהזדמנות לחוות התנסות בתפקיד מאתגר שאינו נשי-מסורתי או סביל מבחינה מגדרית.³⁰⁶ כשליש מבוגרות החינוך הדתי מתגייסות כיום לצה"ל, ואחוז הקצינות הדתיות עולה בהתמדה על אחוז הקצינות החילוניות – מאפיין של מצוינות הניכר אף באופי השירות שלהן ובנטייתן להשתבח בתפקידים שנחשבים איכותיים במיוחד.³⁰⁷ השאיפה החרדית לית לשמר את יחסי הכוח בין גברים לנשים במדרג המגדרי הפנימי של הקהילה הדתית ממלאת אפוא תפקיד חשוב במגמת ההדרה של נשים חילוניות. זאת, בין היתר, מתוך מטרה לנטרל את האטרקטיביות הכוללת של השירות הצבאי כאפשרות מועדפת על נשים דתיות.³⁰⁸ דחיקת רגליהן של נשים חילוניות מיחידות קרבות עולה אף להביא, בסופו של תהליך, לידי ביטול שירות-החובה לנשים – חילוניות ודתיות כאחת.³⁰⁹

302 מקור הביטוי: תהלים מה 14. המשמעות שבה הטעינו אותו שוחרי הצניעות היא כזאת שרואה באישה בת-מלך המחויבת בשמירה על כבודה באמצעות כיווי גופה ושערות ראשה ובאמצעות תחמתה לספרה הביתית. ראו מילון השפה העברית: www.safa-ivrit.org/expressions/batmelech.php. כן ראו ברק-ארוז "גיוס בחורי הישיבות", לעיל ה"ש 122, בעמ' 16.

303 לוי "השילוב הרהורי", לעיל ה"ש 94, בעמ' 11.

304 תזה מעניינת זו מפותחת במאמרם של לוי ולרר, לעיל ה"ש 107. לפי המחברים, אינטרסים נוספים מעורבים בהסלמת ההדרה מעבר לשיקול של שמירת הסדר המגדרי – למשל, האינטרס של הציונות הדתית בשמירת מאזן הכוח מול הציבור החרדי על-ידי הפחתת כוח המשיכה של הגיוס למסלול הנח"ל החרדי, שעלול להוביל להתחרדות, וכן השאיפה להבטיח דומיננטיות דתית ביחידות הצבא כדי להרתיע את צה"ל מפני פינוי עתידי של התנחלויות.

305 פינקלשטיין, לעיל ה"ש 255, בעמ' 42; סלע, לעיל ה"ש 255, בעמ' 535-536.

306 ראו *Levy, The Clash between Feminism and Religion*, לעיל ה"ש 112, בעמ' 198; סלע, לעיל ה"ש 255, בעמ' 542-543. כן ראו שם, בעמ' 533-534 ו-545, את הסברה של סלע כי התפקיד המגדרי שמיועד לבנות הציונות הדתית במסגרת השירות הלאומי עולה בקנה אחד עם החזון המסורתי הסטריאוטיפי, וכי הפיקוד בצה"ל הוא יעד אסטרטגי של הציבור הדתי-הלאומי אך כזה שמיועד לגברים בלבד, ולא לנשים. עוד ראו בודאיי-היימן, לעיל ה"ש 42, בעמ' 551, המציינת את המתח שנגרם כתוצאה מן הפער שבין הזהות המגדרית שהצבא מאפשר לנשים לבין הזהות הדתית שההלכה היהודית דורשת מהן.

307 פינקלשטיין, לעיל ה"ש 255, בעמ' 41-42; בעז כהן, לעיל ה"ש 123, בעמ' 357-358; לוי "השילוב הרהורי", לעיל ה"ש 94, בעמ' 10; *Cohen, Dilemmas of Military Service in Israel*, לעיל ה"ש 122, בעמ' 3.

308 לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 345.

309 ראו *Levy, The Clash between Feminism and Religion*, לעיל ה"ש 112, בעמ' 198.

על תחיית ההתנגדות לשירות צבאי של נשים, לנוכח העלייה בכמותן ובאיכותן של החיילות הדתיות, ניתן ללמוד מהתגברות הקולות ההלכתיים האוסרים שירות צבאי זה, וכן מצעדי-מנע שונים שהחלו ננקטים במטרה לרסנו.³¹⁰ כך, לדוגמה, נאסרת כניסתם של נציגי צבא לתיכונים דתיים לבנות לשם הסברה על אפשרות השירות בצה"ל.³¹¹ תחת זאת גויסו לאחרונה בנות שירות לאומי כדי להניא את המועמדות לגיוס מפני בחירה באפשרות השירות הצבאי.³¹² נוסף על כך, עלוני שבת המחולקים בכתי-הכנסת ובעזרות הנשים של הציונות הדתית כוללים תעמולה נגד שירות נשים בצה"ל. כך, בעלון שפורסם לאחרונה נכתב – באותיות קידוש לבנה, שהובלטו יותר מכל מסר תורני אחר – כי "גיוס בנות אסור בהחלט!". זאת בחירתנו מי אנו רוצים בצבא: נשים או ריבוננו של עולם.³¹³ ובעלון פופולרי אחר נכתב בתוקף, מפי הרב הנודע ורב ההשפעה שלמה אבינר, כי –

"גיוס בנות... מזיק לצבא, לבנות ולבנים גם יחד. זה אסון! זה טירוף!... אנו צריכים שתתפקדי כאשה נקייה וטהורה בלי רישומים אפלים מן העבר, שלא תיפגעו בכניין אישיתך הרוחני, העדין והטהור שלך... ואם אתגר את מחפשת, יש לנו אתגר נפלא עבורך: ביטול שירות צבאי לבנות... עד שנבטל כליל זה הנגע וזה הפגע."³¹⁴

עם הטעמים ההלכתיים המגויסים להרחקת נשים משורות הצבא נמנים האיסור החל על עצם הכפיפות הנשית למפקדים גברים, הנגזר מחובתה של האישה להיות כפופה למרותו הבלעדית של אביה עד שתעבור לרשות בעלה; תפיסת הנשים כזרות לספרה הגברית של עולם המלחמה ונשיאת הנשק; והחשש מפני פגיעה בצניעות ודרדרת ברמה הרוחנית באווירה החילונית-המתירנית של הצבא.³¹⁵ זאת, הגם שמחקר שהשווה את הרמה הרוחנית של בנות בשירות הלאומי ובשירות הצבאי מצא באופן מפתיע כי דווקא החיילות נטלו חלק פעיל יותר בפעילויות תורניות והתחזקו בקיום מצוות לעומת אחיותיהן המתנדבות בשירות הלאומי.³¹⁶

310 על ההתנגדות הדתית המתחדשת לשירות צבאי של נשים ראו בודאי-היימן, לעיל ה"ש 42, בעמ' 556. כן ראו שם, בעמ' 551-552 (תיאור של הבניית השירות הלאומי כ"מבטא את מימוש הזהות הדתית וערכי התורה" ושל הצגת השירות הצבאי של נשים כמנוגד לכך). עוד ראו סלע, לעיל ה"ש 255, בעמ' 547, ה"ש 2. אך ראו שם, בעמ' 533, את ההסבר כי בניגוד לזרם הליברלי בציונות הדתית, המשקיף בהערכה על השתלבות נשים דתיות בצה"ל, הזרם החרד"לי סבור כי שירותן הצבאי של נשים בכלל ושל נשים דתיות בפרט הוא מיותר.

311 בעז כהן, לעיל ה"ש 123, בעמ' 358; לוי "השילוב הרהוי", לעיל ה"ש 94, בעמ' 10; בודאי-היימן, לעיל ה"ש 42, בעמ' 558 (החינוך הממלכתי-הדתי מונע חרירה של מידע על שירות צבאי).

312 פינקלשטיין, לעיל ה"ש 255, בעמ' 44.

313 עלון פרשת השבוע של מוסדות "אהבת ישראל", פרשת פנחס (11.7.2014).

314 דברים אלה פורסמו בעלון "מעייני הישועה". הציטוט מובא בכתבתה של עינת ברזילי "הרב אבינר: 'לעולם אל תתגיסי לצבא, לעולם!' " מעריב 11.5.2008 www.nrg.co.il/online/1/ART1/731/974.html

315 בודאי-היימן, לעיל ה"ש 42, בעמ' 552-553.

316 יחיאל פריש ומשה סטופל "מורה חיילת או שירות לאומי בהוראה? מחקר שדה" ספר עמדות – הכיפה והכומתה א 139 (משה רחמי עורך, 2009). כן ראו פינקלשטיין, לעיל ה"ש 255, בעמ'

מסקנת המחקר היא כי "יש בנתון זה כדי לערער על התפיסה הרווחת בציבור הדתי-לאומי כי בנות נוהגות להיחלש בצבא מבחינה רוחנית".³¹⁷

ממצאים אלה מחזקים את המסקנה כי ההתנגדות לשירות צבאי נשי אינה נעוצה רק – או בהכרח – בחשש מפני פגיעה ברמה הדתית של הנשים, אלא מונעת מסדר-יום אסטרטגי רחב יותר, המורכב על אדניהם של שני נדבכים מגדריים: הרצון להחזיר נשים דתיות למקומן ה"ראוי" בקהילה, בהתאם לתפיסות השמרניות בדבר תפקידן המסורתי במשפחה ובחברה; ובתוך כך אף "לטרה" את צה"ל מנוכחותן של נשים באשר הן, לשם קיום האידיאל התורני של קדושת המחנה.³¹⁸

נדבך אחרון זה קשור לשאיפתו הרחבה של הזרם החרד"לי להשתלב בחברה הישראלית הכללית במגמה לשנותה (ובכך טמון השוני העקרוני בין הזרם החרד"י-הלאומי לבין הזרם החרדי המתבדל), תוך שעתוק ההפרדה המגדרית הנהוגה בקהילת המוצא והחלת הנורמות המדיניות על המרחב הציבורי כולו.³¹⁹ צה"ל ממלא תפקיד חשוב בתוכנית זו, שכן בתיווכו אפשר להשפיע לא רק על הנעשה בצבא עצמו, אלא על כלל החברה.³²⁰ כפי שמסביר ידידיה שטרן, "הדרת הנשים המחריפה בתוככי המחנה הדתי-לאומי" אינה רק שאלה של פרשנות הלכתית, אלא "ביטוי לרצון עמוק לעצב מחדש את פניה של מדינת ישראל... ההיבט הציבורי-ירבוני של המאבק על הדרת נשים מבהיר כי מדובר במחלוקת שאיננה נוגעת 'רק' לשוויון, כבוד האדם וזכויות נשים. הדרת הנשים משקפת מאבק שליטה במרחב: המגזרי והכלל-ישראלי".³²¹

שאיפות פוליטיות אלה נוגעות בלב הבעיה שביסוד כללי השילוב הראוי ותהליך המטמורפוזה שהם עברו: הפקודה, שהחלה את דרכה ככלי נקודתי ולגיטימי להגנה על אורח חייו של החייל הדתי, נהפכה למנוף רב עוצמה הפועל במישור המערכתי להשלטת קוד מגדרי של הדרה. בחסות סובלנות ליברלית כלפי חופש הדת והזכות לתרבות, תורגמה המדיניות הרב-תרבותית לסדר-יום רחב המבקש להנחיל דה-לגיטימציה של שירות קרבי לנשים, ואשר בהדרגה עלול אף להביא לידי שלילת גיוסן של נשים בכלל.³²² כל זאת במנותק מקידום האינטרסים של חיילים דתיים בסביבת שירות המתאימה לאורחות חייהם.

.42

317 פינקלשטיין, לעיל ה"ש 255, בעמ' 43.

318 ראו את דבריו של אברהם ברון, שכהן כמנכ"ל איגוד ישיבות-ההסדר, המצוטטים אצל לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 348-349.

319 על ההבדל העקרוני בין שני הזרמים, שמתבטא בכך שההדרה החרדית חריפה יותר אך מוגבלת מבחינה מרחבית למתחמי הקהילה, ראו ידידיה שטרן "הדרת נשים והריבונות" אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (10.1.2012) ספרים-ומאמרים/מהאמרים/הדרת-נשים-והריבונות. www.idi.org.il/

320 Yagil Levy, *The Military as a Split Labor Market: The Case of Women and Religious Soldiers in the Israel Defense Forces*, 26 INT'L J. POL. CULTURE & SOC'Y 393 (2013) (להלן: (Levy, *The Military as a Split Labor Market*)).

321 שטרן, לעיל ה"ש 319.

322 לוי "מדוע התפתחה הדרת נשים בצבא?", לעיל ה"ש 196. כן ראו ששון-לוי "נשים בצבא מקצועי", לעיל ה"ש 19, בעמ' 80 ("בחלק מהחוגים הדתיים יש עניין גובר והולך לאפשר

האינטרסים הדתיים במגדור מחדש של היחסים בין גברים לנשים לא פעלו בחלל ריק בזירת הכוח הצבאית. החלק הבא משרטט את גבולות "השילוב הלא-ראוי" בין הדת היהודית ל"דת הביטחון"³²³ הלאומית, שבו שיח הטוהר הדתי חובר בקואליציה של שיתוף-פעולה לשיח הגבריות השמרני-המסורתית, ואשר עלול לכשר את הגעתו של "דור רביעי" בסימן הדרת נשים מוחלטת.

2. הדת היהודית ודת הביטחון האזרחית כקואליציה רעיונית למען הדרת נשים

מהחזון האידיאולוגי המקשר בין החזית הדתית-ההלכתית לבין האתוס הצבאי-המסורתית עולה ומצטיירת תמונה של הצבא כארגון המכונן גבריות על-ידי הנגדתה לנשיות. מכאן ברור כי חדירת הנשים אל הצבא, הרחבת מקומן והעצמת נראותן קוראות תיגר על עצם הגדרתה של הזהות הגברית באמצעות שליטה במעוז המובהק ביותר שלה. החיילות הנשית נהפכת בשיח משותף זה לאיום חתרני על אחוות הלוחמים, על "טוהר" המחנה ועל הסדר המגדרי ה"ראוי" בצבא ובחברה. בהקשר זה אפשר לטעון, למשל, כי השוליות הנשית בצה"ל – המשמשת לביסוס גבריותו של הצבא – ממלאת תפקיד בנכונותו להנהיג משטר ליברלי וסובלני כלפי שירות הומוסקסואלים. צבא שגבריותו כה מחוזקת ומבוצרת באמצעות הנגדתו לנשיות, תוך הצבתה של זו כ"אחר" אשר הגבריות מוגדרת דרך שלילתו, אינו מאוים מהומוסקסואליות, ואינו נצרך להגבלות הומופוביות במהותן כדי "להגן" על זהותם הגברית של החיילים ההטרוסקסואלים כסובייקטים מיניים.

ניתן לזהות קואליציה רעיונית בין החזית הדתית החדשה לבין בעלת-ברית ותיקה, החזית המיליטריסטית השמרנית, המתנגדת אף היא לשילוב נשים בצבא מטעמים של הברלים פיזיולוגיים בין המינים ושל פגיעה לכאורה באחוות היחידה, ביעילות הארגונית ובאפקטיביות המבצעית של צה"ל.³²⁴ ברור זו, של הכרה במשותף בין דת ההלכה לבין דת

לחיילים שירות ביחידות שדה שלא יכללו נשים, אף לא בתפקידי הדרכה או פקידות... אם הצבא מקבל על עצמו את התנאים שמציבים הרבנים, הוא עלול להוביל בהדרגה להוצאת נשים לא רק מתפקידים קרביים, אלא כמעט מכל תפקיד שיש בו עבודה מול גברים בצבא, כולל תפקידי מודיעין, הדרכה, חינוך ות"ש"; (Levy, *The Military as a Split Labor Market*, לעיל ה"ש 320, בעמ' 409 "after years of almost completely ignoring the status of secular women in the military, the religious strategy has gradually moved from a caste strategy (to an exclusionary strategy)".

323 גרוס, לעיל ה"ש 169, בעמ' 174. כן ראו נוה, לעיל ה"ש 224, בעמ' 22-23.

324 אודי לבל ושושנה לוביטש-עומר "לחזור למה שהיינו: חובשי הכיפות הסרוגות" בצה"ל כאופוזיציה שמרנית לצבא פוסט-מודרני" בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל 151, 181 (ראובן גל ותמיר ליבל עורכים, 2012) (הציונות הדתית יצרה קואליציה עם המחנה הצבאי השמרני, שמורכב ברובו מאלופי צה"ל במילואים, חילונים ושמאלנים בהשקפתם, ואשר גובש על רקע התנגדותו לצבאות הפוסט-מודרנית). לדוגמה ראו רו שגיא "מוכנות צה"ל למלחמה בהיבט שילוב נשים בתפקידי לחימה" נשים וביטחון לאומי 19, 20-19, 25-26 (מרכז בס"א, אוניברסיטת ברא"ל, 2011) (שילוב נשים ביחידות לוחמות "ישפיע השפעה הרסנית עצומה על המוכנות הקרבית, לכידות היחידה והאפקטיביות הצבאית"). כן ראו Sasson-Levy,

הביטחון האזרחי, זיהו חוקרים בטיעוני ההנהגה הדתית נגד אינטגרציה מגדרית לא רק טרויקה דתית ומונחים של דאגה לאורח חייו של החייל חובש הכיפה, אלא גם טיעונים אוניוורסליסטיים מעולם האידיאולוגיה הגברית, אשר עד עתה לא רווחו בצה"ל.³²⁵ תהליך ההדתה הבליט והעצים סטריאוטיפים מפלים שהיו מקובלים בקרב צבאות אחרים, הגוזרים הבדל תפקודי מתוך ההבדל הביולוגי ותופסים את האישה כ"מיותרת" ואף כמי שעלולה לפגום בגבריות הצבא ולסכן את בטחון המדינה.³²⁶

החיבור בין טרויקת הדרה פרטיקולריסטית, המתמקדת בצורכי הביטחון של ישראל, נסמך על המשותף בין האידיאולוגיה הדתית לאידיאולוגיה הצבאית-המסורתית. בפועל קואליציה רעיונית זו ממונת כדי לקדם אינטרסים משותפים. לגבי שני מוקדי כוח אלה, נשים ונשיות בצבא מהוות "חילול של איזור גברי בעל מאפיינים של קדושה; שניהם תופסים מיניות נשית ככוח מאיים ומפרק, שחותר תחת הסדר והשליטה; שניהם רואים את הגוף הנשי ואת הזהות הנשית בראייה מהותנית וכ'אחר' לגוף ולזהות הגבריים הנחוצים באזור הקדוש".³²⁷

על הסכנה הטמונה בהתגבשות קואליציה של אינטרסים משותפים בין כוחות דתיים לכוחות גבריים-שמרניים ניתן ללמוד מתקדים אחר, שבו הוליד "שילוב לא-ראוי" כזה את התוצאות הקשות ביותר לשוויון המגדרי בישראל. דיני המשפחה הדתיים, שמטפחים מודל משפחה הייררכי ומפלה, נחזים לפי הנרטיב המקובל כפועל יוצא של הסדר ה"סטטוס-קוו" וכניעה ללחץ הפוליטי של המפלגות הדתיות בכנסת. אולם, כפי שמראה צבי טריגר, ההיסטוריה החקיקתית של דיני הנישואין והגירושין מצביעה על תמונה מורכבת יותר, שלפיה אימוץ הדין הדתי במרחב המשפחתי נבע משותפות אינטרסים של כוחות דתיים ושל האבות המייסדים עצמם – גברים חילונים. מנהיגי מפא"י דגלו באידיאולוגיה הציונית, שביקשה לבסס את דמותו של "היהודי החדש" כתמונת-תשליל של היהודי הגלותי החלש, הנשי והרכרוכי, הנתמך באשתו. דיני המשפחה הדתיים גילמו אפוא הזדמנות לשיקום גבריותו הפגומה של הגבר הישראלי באמצעות הבניית סמכותו וקיבוע עליונותו על הנשים בחייו, תוך השתתת החיים הפרטיים על מודל פטריארכלי מובהק.³²⁸ לטענתנו, מהלך דומה, שמטרתו השבת הסדר המגדרי על כנו כחלק ממה שקארין כרמית יפת מכנה "ארכיטיפ של היפר-גבריות במשפט הישראלי",³²⁹ החל מתרקם גם במרחב הצבאי. תהליך ההדתה נפח חיים חדשים

Feminism and Military Gender Practices, לעיל ה"ש 16, בעמ' 443-444 (המסבירה את עמדתו של המחנה המיליטריסטי).

- 325 הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 23; לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 350-351.
- 326 לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 350-352; ששון-לוי זהויות במדים, לעיל ה"ש 33, בעמ' 101-102. כן ראו שם, בעמ' 105 (שם מדווחת המחברת כי הטיעון ברבר "הכבוד הגברי שייפגע תחת פיקודה של אישה" הוא תמה חוזרת); הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 37-38; לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 15.
- 327 לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 15.
- 328 לפיתוח תזה מרתקת זו ראו צבי טריגר "יש מדינה לאהבה: נישואין וגירושין בין יהודים במדינת-ישראל" משפטים על אהבה 173 (ארנה בן-נפתלי וחנה נוה עורכות, 2005).
- 329 להשתתת המשפט הישראלי על ארכיטיפ של "היפר-גבריות" ראו: Karin Carmit Yefet, *Feminism and Hyper-Masculinity in Israel: A Case Study in Deconstructing Legal*

באסכולה השמרנית-החילונית בצה"ל, וזו ניצלה את המומנטום האנטי-נשי כדי לקדם את האידיאולוגיה הפטריארכלית שבה היא אוזנת מתמיד בנוגע לאופי הקשר בין נשים לצבא ככלל ולגבריות קרבית בפרט.³³⁰

השיח הרגורסיבי של הכוח הדתי-השמרני החל להשמיע את קולו בשנים האחרונות, כתגובת-נגד על המהפכה המגדרית וכתנא דמסייע למהלך ההדרה. הקואליציה הגברית-הדתית עשתה שימוש בכישלון לכאורה של מלחמת לבנון השנייה כרקע להחייאת שיח של תפקידים מגדריים "טבעיים", אשר הוצא בעבר אל מחוץ לחוק התקינות הפוליטית, ושל תפיסה הרואה בנשים "מטרד" הפוגע בכוחו ובעוצמתו של צה"ל.³³¹ השיח השמרני המחודש בא לידי ביטוי גם בשיבות שהתקיימו בזרוע היבשה ובמטכ"ל, ותורגם במונחים מעשיים לקידום מהלכי הדרה, אשר מאיימים באופן הולך ומתעצם על ההישגים של הדור השני. בין היתר כללו מהלכים אלה הרחקת נשים מיחידות השדה, ביטול תפקידי הלחימה וחזרה להנהגת הפרדה במערך ההכשרות.³³²

הדיון שהתקיים בוועדת שגב בשנת 2007 וגורל המלצותיה ממחישים יפה את התפתחות השיח המדיר ואת התוצאות המעשיות של זהות האינטרסים שבין דתיים לכוחות צבאיים-מסורתיים. למרות הנסיגה לאחור בשירות הצבאי של נשים, ואולי בגללה, מינה ראש אכ"א דאז, האלוף אלעזר שטרן, ועדה לעיצוב שירות הנשים בצה"ל בראיית העשור הבא, המכונה "ועדת שגב".³³³ טרוריקת ההדרה בקרב נציגים של הציונות הדתית, שחלקם אף כיהנו בזמנו כחברים במנהלת השילוב הראוי, הוסלמה על רקע מינויה של הוועדה ודיוניה. אם בשנים שלפני כן תבעה ההנהגה הדתית פטור משירות לנשים דתיות מחמת צניעות אך לא

Fatherhood, 27 YALE J. L. & FEMINISM 47 (2015)

330 ראו, לדוגמה, את הפורום לחוסן צה"ל, המורכב מקציני מילואים בכירים וממומחים שונים שמושפעים מתרבות מיליטריסטית המאדירה את הגבריות הקרבית ומתנגדת לשירות נשים ביחידות הלוחמות מטעמים של פגיעה ברמת האימונים, פגיעה בנשים ופגיעה בלכידות היחידה. פרוטוקול מס' 121, לעיל ה"ש 77. כן ראו Sasson-Levy, Levy & Lomsky-Feder, לעיל ה"ש 49, בעמ' 746. עוד ראו ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 134 ("הגם שאת מהלך ההפרדה יזמו והובילו רבנים, יש גם מפקדים חילונים שאינם רואים בעין יפה את שילובן של נשים ומעדיפים לשמור על 'טהרת' הגבריות ביחידות שונות, בעיקר ביחידות לוחמות"); לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 14-15.

331 ראו, למשל, ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 133 ("כוחות גבריים וכוחות דתיים פועלים לשימור סדר מיגדרי ברור ומוכחן"); לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 17 (המציין כי "דפוסי הפעולה של השדולה (הדתית) הצליחו ללבות מחלוקת גדולה בנוגע לשילוב נשים ביחידות השדה", וכי התנגדות שנחשבה בעבר ל"מיושנת ובלתי לגיטימית... קיבלה כעת כוח לגיטימי ורציונלי לכאורה", אשר נרתם לקידום מהלכי הדרה).

332 כפי שטוען לרר "שוויון נשים בצה"ל?", לעיל ה"ש 46, בעמ' 14. כן ראו לרר "נשים לוחמות", לעיל ה"ש 18, בעמ' 88 ("קיימים לחצים של גורמים דתיים וגורמים שמרניים אחרים, המנהלים מאבק נמרץ להחזיר את המצב לקדמותו ולהרחיק נשים מתפקידי הלחימה ומתפקידי השדה שנפתחו בפניהן... דומה, כי צה"ל נמצא על פרשת דרכים בנושא שילוב הלוחמות").

333 הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 39.

נטרדה בגלוי משירותן של נשים חילוניות, טענותיה ברקע פעולתה של ועדת שגב מגלות התנגדות עקרונית לשירות נשי באשר הוא. זאת, מכוח שיקולים בטחוניים לכאורה של מניעת החלשת הצבא מחמת כישוריהן הלקויים של נשים.³³⁴ בין היתר נטען לפני הוועדה – תוך שימוש במחקרים מדעיים, בדוחות השוואתיים של צבאות אחרים, בעדויות מומחים ובהפניות למאמרים ולספרים – כי נשים מתקשות לעמוד במשימות תובעניות, כי שילובן הוביל לירידה בסטנדרטים ולפגיעה בתפקוד המבצעי ביחידות, כי נוכחותן כרוכה במתח מיני המשבש את הלכידות החברתית, וכי נשים מדיחות גברים להפקרות מינית המערערת את המשמעת הצבאית.³³⁵ שילובן של חיילות בתפקידים קרביים וביחידות השרה, כך נטען עוד, היה בעוכרי הצבא במלחמת לבנון השנייה, ואחראי לכשל התפקודי של צה"ל בכל הרמות.³³⁶ כפי שטוען זאב לרר, באמצעות השיח הרטורי המתבסס על מכנה אידיאולוגי משותף, פעלה השרולה הרתית לצד התנגדותם של הכוחות הגבריים המסורתיים לוועדת שגב, כדי להשפיע על עיצוב מסקנותיה של הוועדה.³³⁷ הציפייה הייתה שהוועדה תיתן יד להחזרת הגלגל המגדרי לאחור, ותמליץ להשיב את צה"ל אל ימי "הדרור הראשון", לעידן של טרום המהפכה המגדרית בצבא.³³⁸

למרות מאמצים אלה, המלצותיה של ועדת שגב ביקשו להנהיג מודל שירות שוויוני מלא לגברים ולנשים, והיוו ניצחון פמיניסטי. הוועדה ביקרה את מודל השירות הארכאי, אשר רואה במגדר אמת-מידה עיקרית לתכנון כוח-האדם וחוסם נשים בצבא ומחוץ לו, וקראה להמרתו בעיקרון של שיבוץ "האדם הנכון במקום הנכון". לפי עיקרון מהפכני זה, גברים ונשים ישובצו לפי אמות-מידה זהות; משך השירות יהיה דיפרנציאלי וייקבע לפי מהות התפקיד, ולא לפי מינו של החייל; מנגנוני החובה, ההתנדבות והפטור משירות יושוו לגברים ולנשים; תונהג העדפה מתקנת לקידום נשים בכל הדרגות; ותיעשה התאמה מגדרית של

334 לוי "מדוע התפתחה הדרת נשים בצבא?", לעיל ה"ש 196. ראו, למשל, את דבריו של אל"מ מוטי יוגב, שכינה כמזכ"ל בני עקיבא: "שירותן הקרבי של הבנות לא רק שאיננו נדרש ונצרך ואיננו משרת כלל את מטרות צה"ל, אלא גם משרת מטרות טפלות להן, של אותם פרטים או ארגונים שביטחון ישראל עומד אצלם בסדר עדיפויות פחות... הבעיות בתפקוד נובעות בעיקר מהשהות האינטנסיבית והאינטימית של בנים ובנות ביחידות כאלה, ולחלופין, במקרים קיצוניים – בנות שהתפתו לערבים במחסום שבו שירתו." מצוטט אצל לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 351. כן ראו הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 38-40, *The Clash*; Levy, *between Feminism and Religion*, לעיל ה"ש 112, בעמ' 200.

335 עמוס הראל "מי צריך לוחמות" הארץ 27.4.2007. עוד ראו לרר "שוויון נשים בצבא" ל"ל", לעיל ה"ש 46, בעמ' 15.

336 הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 37, *Levy, The Theocratization of the Israeli Military*; לעיל ה"ש 122, בעמ' 280-281.

337 לרר "שוויון נשים בצבא" ל"ל", לעיל ה"ש 46, בעמ' 14-16. על-פי טיעונו של לרר, עטיפת האינטרס הפרטיקולריסטי במעטה אוניוורסלי היה אסטרטגיה מכוונת, אשר כחלק ממנה "את מהלכי ההשפעה לא ניהלו הפעם רבנים המייצגים חיילים דתיים, אלא רבנים שהשתמשו בזווית הצבאית שלהם ומתוכה דיברו בשם הצבא, מוסד הלחימה וביטחון ישראל, וכך גייסו קואליציות פנימיות רחבות יותר". שם, בעמ' 15.

338 שם, בעמ' 15.

הסכיבות התפקודיות בכל תחומי הפעילות הצבאית.³³⁹ דוח שגב, כמונחי מאמר זה, ביקש להיחלץ מכשלי "הדור השלישי" של שירות הנשים, ולבשר את הגעתו של "דור רביעי", שימשיך וישכלל את מהלכי הדור השני, דהיינו, יאפשר לנשים לא רק שוויון הזדמנויות על בסיס אישי, אלא גם שוויון מגדרי קבוצתי כולל.

נציגי הציבור הדתי, שכשלו במאבקם נגד הקמת הוועדה, נחלו הצלחה בסיכול היישום של עיקרי המלצותיה.³⁴⁰ לפי דיווחים שונים, בין היתר בהשפעתם של גורמים דתיים נגזו דוח שגב, ועיקרי ההמלצות שבו, שנועדו להשלים את המהפכה המגדרית של הדור השני, לא מומשו.³⁴¹ מתברר כי ראש אכ"א, ממנה הוועדה ואיש דתי בעצמו, "נדהם והופתע מהמלצותיה. המסקנות וההמלצות היו כה מרחיקות לכת וכה נוגדות את תפיסת עולמו, עד כדי כך שהוא עצמו התנגד להצגת הדו"ח לרמטכ"ל... ונפעל לשכנע את האלופים במטה הכללי להתנגד לקבלתו של הדו"ח וליישומו".³⁴²

הבנת הדינמיקה של הקואליציות הפנימיות מאפשרת גם להבין את יחסו הקוטבי של צה"ל לסוגיית שירת נשים מול שירות נשים. אין זה מפתיע שדווקא בסוגיה של שירת נשים התייצב הצבא לצד השוויון המגדרי.³⁴³ מדובר בפעילות שבמונחים צבאיים היא שולית

339 ראו הוועדה לעיצוב שירות הנשים בצה"ל בראיית הדור הבא דוח הוועדה 7, 10-16 (2007)

(להלן: דוח שגב). בין היתר המליצה הוועדה פה אחד על אימוץ מדיניות כוללת של תיאוריית הטמעת הראייה המגדרית (gender mainstreaming), "אשר נועדה לוודא כי המערכות, סכיבות העבודה, התשתיות, והאמצעים מתאימים לעובדה כי משרתים בהם גברים ונשים, ומספקים לשני המינים את התנאים להצליח בתפקידיהם". ראו שגיאה נלחמות בצה"ל, לעיל ה"ש 73, בעמ' 269. דוח שגב לא פורסם באופן רשמי, אולם העתקים מתכניו פורסמו לציבור. לדיון במסקנות הדוח ובהמלצותיו ראו הבר ושרביט-ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 13; משה, לעיל ה"ש 37, בעמ' 4; שגיאה נלחמות בצה"ל, לעיל ה"ש 73, פרק טז.

340 הבר ושרביט-ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 10 ו-15 ("אחת הסיבות המרכזיות לכלימת היישום של המלצות ועדת שגב היא השפעתם של רבנים, במסגרת תהליך ההדרה הפוקד את צה"ל"); לוי ולרר, לעיל ה"ש 107, בעמ' 353.

341 שגיאה נלחמות בצה"ל, לעיל ה"ש 73, בעמ' 270-271; ששון-לוי "בין הפרדה מגדרית להדרת נשים", לעיל ה"ש 14, בעמ' 135 (המציינת כי רק ההמלצות בנוגע למיון תעסוקתי מיושמות בפועל); ששון-לוי "מארגון ממוגדר למשטרי אי-שוויון", לעיל ה"ש 121.

342 שגיאה נלחמות בצה"ל, לעיל ה"ש 73, בעמ' 270.

343 הורוביץ ושגיאה, לעיל ה"ש 113, בעמ' 17. גם הרבנות הצבאית פסקה כי חיילים דתיים אינם צריכים לעזוב טקסים הכוללים שירת נשים, כל עוד החיילים נמנעים מלהביט בזמרת או להקשיב לקולה. יצוין, עם זאת, כי חיילים דתיים פטורים מהשתתפות בפעילויות הווי ונופש שיש בהן שירת נשים, ובעוד באירועים ממלכתיים או רשמיים חובת ההשתתפות היא מוחלטת, באירועים שאינם רשמיים יכול להינתן פטור פרטני בהתאם לשיקול-דעתו של המפקד. ששון-לוי "נשים בצבא מקצועי", לעיל ה"ש 19, בעמ' 79. כן ראו, למשל, בג"ץ 6556/11 גליקמן נ' מפקד זרוע היבשה (פורסם בנבו, 5.10.2011), שבו עתר צוער דתי בקורס קצינים נגד הדחתו מההשלמה החילית של קורס קצינים עקב סירובו, מטעמים דתיים, לקיים פקודה ולהשתתף בערב מורשת קרב ששולבה בו שירת נשים. בפסק-הדין החליט בית-המשפט לא לפרש את הפקודה ותחולתה בנסיבות המקרה, משום ש"עניין זה נוגע בראש ובראשונה לרשויות הצבא", מה-גם ש"בימים אלה ממש נערכת עבודת מטה שנועדה לבחון את מדיניות השילוב הראוי".

ופחותת־ערך, והתרתה היא בבחינת ויתור "קל" בעל נראות ציבורית רבה, המטשטש את מורכבותה של ההתנגשות בין שילוב דתיים לשילוב נשים. העובדה שדווקא בנושא של שירת נשים לחם צה"ל לטובת שוויון אך נמנע מלעשות כן בנוגע לשירות נשים – המשמעותי הרבה יותר מבחינת מעמדן בצבא ובחברה – מעידה, לראייתנו, לא על הניעה פמיניסטית, אלא על התנגשות בין אינטרסים דתיים לפטריארכליים. הקול הנשי הורשה להישמע (תרתי משמע) רק בהקשר שבו הוא אינו מייצג מצע נורמטיבי משמעותי הקורא תיגר על גבריותו של הצבא או על מודל החיילות הקרבית. הוא מקבל הכשר רק בנסיבות שבהן הוא ממלא את הפונקציה המסורתית שהועיד הצבא לנשים מלכתחילה – הוספת קישוט, עידון וכן לשירות הצבאי. נשים מורשות למלא את תפקידן המסורתי לפי החזון הצה"לי של "הדור הראשון", ולהנעים בחן שירתן הנשית את שירות החיילים.³⁴⁴

מובן, אם כן, מדוע סוגיה שעולה בקנה אחד עם ההשקפה השמרנית־הפטריארכלית נפתרה בתקיפות באופן הנתפס כמשרת את האינטרס הנשי, אשר גבר במקרה זה כביכול על האינטרס הדתי, וזאת אף שגורמים ליברליים תמכו בפשרה שאפשרה פתרון מאוזן יותר.³⁴⁵ באותו אופן טרפד צה"ל את יוזמתה של הרבנות הצבאית להגביל את תפקידן של נשים בהנחת סידורי פרחים בלוויית צבאיות.³⁴⁶ הנה כי כן, צה"ל מתנגד להדרת נשים מתפקידים שאין בהם כדי לערער את הסדר המגדרי בצבא, אלא דווקא כדי לאשש אותו. בנוגע להדרת נשים מתפקידים גבריים, לעומת זאת, קיימת הצטלכות של אינטרסים דתיים עם אינטרסים פטריארכליים. שילוב אינטרסים זה מגולם היטב בכללי השילוב הראוי, ונתמך בשל כך על־ידי המסד הדתי והצבאי כאחד.³⁴⁷

"במצב דברים זה העתירה... טרם בשלה כדי שהוראות הצבא יובאו לביקורת שיפוטית". למיטב ידיעתנו, עבודת המטה לא הושלמה, וטרם נמצא פתרון הולם לבעיות בפרשנות הפקודה. 344 לאחרונה זכתה הסוגיה של שירת נשים בנראות מחודשת לאחר שחטיבת גבעתי נחשדה בכך שביטלה את הופעתה של הזמרת שרית חדד מחמת היותה אישה. כפי שדובר צה"ל וגורמים פיקודיים אחרים הבהירו, דובר בהעדפה מקומית בלבד של זמר אחר, אשר לא נבעה כלל ממניעים דתיים. ראו רויטל חובל "היועץ המשפטי בפנייה לצה"ל: הסבירו את ביטול הופעתה של שרית חדד" הארץ 12.8.2014. לבסוף הופיע בערב הגיבוש של היחידה הזמר שהועדף על החיילים, קובי פרץ, ואף להקה צבאית מעורבת – הופעה שלווה באזהרה של וינטר לפקודיו הדתיים שלא יעזבו "בטעות" את ההופעה, אלא יגלו "סבלנות וסובלנות". ראו מתן צורי "גבעתי – אחריי להופעה" ידיעות אחרונות 18.8.2014.

345 ראו, למשל, יאיר שלג "הערות לסדר / הדרת נשים" אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (21.1.2012) ספרים־ומאמרים/מאמרים/הערות־לסדר־הדרת־נשים/www.idi.org.il ("לגיטימי בעיני שחיילים דתיים יוכלו לצאת ולא להיחשף לשירת נשים, אבל גם דבר זה חייב להיעשות רק באופן שלא יפגע בכבודן של הנשים, כלומר רק לפני תחילת השירה, ובאופן שיידמה ליציאה מקרית ולא דווקא בשל השירה, או לחילופין – שתהיה התנצלות בפני הנשים השרות, ובהברה שהיציאה לא באה לפגוע בכבודן").

346 Harel, לעיל ה"ש 116; הורוביץ ושגיא, לעיל ה"ש 113, בעמ' 36.

347 אך ראו דוגמות הפוכות שבהן סירבו מפקדים לאפשר הדרת נשים בחסות כללי השילוב הראוי. למשל, במקרה שבו סירבו שלושה חיילים משיבת־ההסדר "הר ברכה" להשתתף בקורס מודיעין שמועבר על־ידי מדריכות ומפקדות, הם נשפטו על כך לעשרים ואחד יום בכלא. ראו מלמד, לעיל ה"ש 205; ששון־לוי "נשים בצבא מקצועי", לעיל ה"ש 19, בעמ' 79. כן סורבה בקשתו

לבסוף, הקואליציה הרעיונית בין הכוחות השמרניים לכוחות הדתיים מתבטאת לא רק באכיפת כללי השילוב הראוי או בנטרול המלצותיה של ועדת שגב, אלא גם בנסיגות להטעין בדה-לגיטימציה שירות נשי באשר הוא. במסגרת פרויקט ההדרה של "הדור השלישי", מחקרו של אל"מ רוז שגיאת מסמן מעין חוד חנית של החזית הגברית-השמרנית. מחקר מפורט זה, הקורא להוצאת נשים אל מחוץ למערכת הצבאית, הוכתר בשם "נלחמות בצה"ל" – משחק מילים המרמז כי נשים המעוניינות להשתלב בתפקידי לחימה הן "אויב" הפוגע בכיטחון הלאומי ומאיים על תפקודו התקין של צה"ל.³⁴⁸ לפי עיקרי משנתו של החוקר, ההבדלים בין גברים לנשים בתחום הפיזיולוגי ובתחום התפקוד המוחי – הבדלים שהם "מהותיים, פנימיים, יסודיים, מולדים, טבעיים וביולוגיים ואינם נובעים מחינוך שונה ומהשפעות סביבתיות"³⁴⁹ – מונעים את שילובן של נשים בתפקידי לחימה. עוד טוען החוקר כי "נוכחות נשים משנה באופן אוטומטי את הכימיה בקבוצות של גברים, שעליה מתבסס הצבא".³⁵⁰ אותן טענות הופנו כזכור בשעתו כלפי שחורים והומוסקסואלים בניסיון להסוות גזענות והומופוביה.³⁵¹ מסקנתו של שגיאת היא כי החתירה של היוה"ל ל"שוויון מגדרי היא חתירה חסרת תוס-לב תחת צה"ל, שהסבה לו "נוק בל ישוער ופגעה בכשירותו של צה"ל ובמוכנותו למלחמה".³⁵² כחלק משיח שמרני זה, הטרדה מינית מוצגת כ"מסורת צבאית" בלתי-נמנעת שקבועה בצופן הגנטי של הצבא ואשר הדרך היחידה להתמודד עימה היא להרחיק את הקורבנות.³⁵³ ברוח דומה מאזכר שגיאת מגמה לא-פורמלית של הדרת נשים כ"אמצעי זהירות" אסטרטגי מפני האשמות-כזב בדבר הטרדות מיניות.³⁵⁴ לפי הנטען, המהפכה המגדרית גרמה לשינוי

- של חייל בצנחנים לא לבצע צניחה כחלק מהקורס משום שמי שדחפה את החניכים מפתח המטוס הייתה מדריכת צניחה. גילי כהן "חייל בקורס סירב לצנוח משום שעל המטוס היתה מדריכת צניחה" הארץ 30.12.2011.
- 348 שגיאת נלחמות בצה"ל, לעיל ה"ש 73. להבנתנו, בבחירה בשם זה ביקש המחבר להתכתב עם שמה של חוברת שהוצאה מטעם היוה"ל: "נלחמות להילחם". כן ראו שם, בעמ' 273, שבו כותב המחבר כי "צה"ל הוא הצבא היחיד בעולם שמגייס נשים מכורח חוק" (ההדגשה אינה במקור). השימוש בביטוי הלשוני "מכורח חוק", במקום "מכוח החוק", נועד להעביר מסר כאילו צה"ל נאלץ בעל-כורחו לגייס נשים, בבחינת רע הכרחי, בשל מצוותו של החוק. במקומות אחרים בחיבורו מתאר שגיאת שילוב נשים בתפקידי לחימה כ"רעיון הזוי" וכ"איוולת מהותית על כל יסודותיה ומרכיביה" (שם, בעמ' 274 ו-283, בהתאמה).
- 349 שם, בעמ' 14. עוד ראו שם, בעמ' 278.
- 350 שם, בעמ' 284.
- 351 לניתוח מקיף של הטיעונים נגד שילוב הומוסקסואלים בצבא ראו גרוס, לעיל ה"ש 169.
- 352 שגיאת נלחמות בצה"ל, לעיל ה"ש 73, בעמ' 288. כן ראו שמורק-נתיניהו, לעיל ה"ש 91, בעמ' 30, 34 ו-37 (הסבורה כי מה שעומד ביסוד סדר-היום של היוה"ל ושל "פמיניסטיות מבית מדרשו של השמאל הרדיקלי" בכל הנוגע בשילוב נשים בצבא הוא הרצון לחבל בפעילותו התקינה של צה"ל כדי לקדם את מטרותיהן הפוליטיות, שכן "ברור כי החלשת צה"ל תוביל רבים לכניעה לדרישות הערבים מתוך הרגשה שאין להם יותר על מי או על מה לסמוך...").
- 353 שגיאת "לוחמות בצה"ל", לעיל ה"ש 74, בעמ' 85. כן ראו: Martin van Creveld, *Armed But Not Dangerous: Women in the Israeli Military*, 7 WAR HIST. 82 (2000).
- 354 רוז שגיאת "לוחמות בצה"ל", לעיל ה"ש 74, בעמ' 82 ו-85 (הדרת נשים ננקטת "באופן פרטני בשקט-בשקט על-ידי מפקדים שפשוט נמנעים מלהעסיק עוזרות אישיות, נהגות וכו'").

תפיסתי בנוגע להתמודדותו של הצבא עם הטרדות מיניות, ומהלך זה הוביל לשימוש נשי-תועלתני בהטרדה מינית, שבחסותו "פגיעות הנשים, שהפכה בהדרגה לעוצמה בלתי מבוטלת בהווה האזרחית, קמה והייתה בתוך המערכת הצבאית לכוח משמעותי, דרקוני ומאיים".³⁵⁵ לדידו של מחנה זה, "פתרון פשוט לבעיה הוא הפרדה מוחלטת בין המינים במהלך השירות הצבאי", אם כי "בחינה מעט יותר מעמיקה תגלה ללא ספק" כי צבא חרמיני טהור הוא המזור לבעיותיו של צה"ל.³⁵⁶

נמצאנו למדות כי כללי השילוב הראוי נהפכים, ביישומם העכשווי, לכלי המשרת את המבקשים לצמצם ככל האפשר נוכחות נשית בצה"ל. לאחר שהמשפט, בעקבות בג"ץ מילר, הוציא שיקולים תקציביים ותכנוניים אל מחוץ לשיח הלגיטימי, תפסו את מקומם טיעונים חדשים של חופש דת ורב-תרבותיות, העֵבֵבִים יותר לאוזן הליברלית. אינטרסים דתיים משחקים אם כן לידי המחנה השמרני-המסורתי של אנשי צבא חילונים, ויחד נוצרת קואליציה רעיונית בעלת השלכות רגרסיביות חריפות לגבי מעמדן של נשים בצבא. כללו של דבר, ההצטלבות של המהפכה המגדרית עם המהפכה הדתית-המגזרית בתחילת שנות האלפיים הולידה "דור שלישי", המגלם מהפכה שמרנית ככל האמור בשילוב נשים בצה"ל. מהפכה שמרנית זו ממנפת את תהליכי ההדתה ומקדמת חזון רגרסיבי המסיג לאחור אפילו את עמדת הדור הראשון, שבו צה"ל היה "צבא של גברים עם צבא עזר של נשים".³⁵⁷ אם תורשה המהפכה השמרנית להתממש כדי מלוא היקפה, קיים חשש רציני שצה"ל ישנה את פניו וייהפך כדור הרביעי ל"צבא הגברים".

סוף דבר – ותחילתו

אחת מתובנות-היסוד שמאמר זה מציע היא כי כל דיון בעתידו של השוויון המגדרי בצה"ל חייב להביא בחשבון את המימד הדתי, וכי הבנת תהליכי ההדתה בצבא אינה יכולה להיות שלמה אם מתעלמים מן המימד המגדרי.³⁵⁸ הדחיפות המחקרית בבחינת השפעתו

355 שם, בעמ' 83.

356 שם, בעמ' 85. עוד נאמר שם כי "כיום הולכים ומתרבים הקולות בצבא התומכים ברעיון הזה... [שעניינו] הפסקת שירות החובה לנשים. במצב הקיים כיום בישראל לא קשה לתאר את התמיכה שלה תזכה התנועה הזאת מצד הממסד הדתי".

357 לכיטוי זה ראו עמרם-כץ "מודלים של שירות נשים בצה"ל", לעיל ה"ש 17, בעמ' 3.

358 נדגיש כי במאמר זה אנו מבקשות לספר חלק מסיפורן של נשים בצה"ל. חלק זה נובע משורה של בחירות שערכנו, ואין הוא הסיפור היחיד שניתן לספר על-אודות החיבור המאתגר בין צבא למגדר. לעניין מעשה הסיפור והבחירות הכרוכות בו ראו אלמוג, לעיל ה"ש 4, פרק שני. כך, המינוחים המרכזיים המשמשים אותנו משקפים, לצד הבנת מציאות, גם הכרעות ערכיות. לדוגמה, החלטתנו לאמץ את המונחים "הדתה" ו"הדרה", שהיו קיימים בשיח הרלוונטי, וזאת חלף ניסיון להחליפם במונחים אחרים, מהווה אמירה שיהיו בוודאי מי שיחלקו עליה, כשם שאנו חולקות על הכתרת ההסדר הנורמטיבי של הפרדה בין גברים לנשים בשם "השילוב הראוי". נקודת-המבט, הנרטיב והמינוחים שבהם בחרנו קשורים, ככל הנראה, להיותנו נשים, לעניין שלנו במחקר פמיניסטי, לאמונתנו בדחיפות החתירה לעבר יעד של שוויון מגדרי, ולשילוב של ההיסטוריה האישית והמחקרית של כל אחת מאיתנו. בחירות אלה הובילו אותנו

של תהליך ההדתה מפרספקטיבה פמיניסטית נובעת מן הזיקה ההדוקה בין השירות הצבאי לחיים האזרחיים – פגיעה בשוויון המגדרי של חיילות בצה"ל מיתרגמת לפגיעה במעמדן של נשים בחברה בכללותה.³⁵⁹

הדומיננטיות הדתית בצה"ל, שזוהתה כמעבר "מצבא העם לצבא הפריפריות",³⁶⁰ מסמנת לטענתנו מעבר קיצוני הרבה יותר בדמות המטמורפוזה ממיטוס "צבא העם" לאתוס "צבא הגברים". אם בעבר היה אפשר לסבור כי בהקשר הצבאי יחברו נשים ודתיים לקואליציה טבעית, עד-מהרה התחוור כי הממשק בין דת, מגדר וצבא יוצר עימות בין אינטרסים מנוגדים, וכי נוסחת השילוב, אשר נחגגה כהישג פמיניסטי, משמשת בפועל להשבת הסדר המגדרי וזהותו הגברית של הצבא על כנם.

הצענו לראות את פרויקט שילוב הנשים בצה"ל כמהלך בין-דורי. אם בדור הראשון היה המין עיקרון ארגוני פורמלי, גלוי ומרכזי, והדור השני עמד בסימן מהפך נשי, בדור השלישי מין הוא עיקרון ארגוני סמוי אך כוחני. במסגרתו מנגנוני ההדרה חבויים מן העין, אולם בכוחם לקבע מחדש משטר של הפליה מגדרית, וזאת באמצעות טוריקת זכויות מודרנית של רב-תרבותיות וחופש דת. כך, הגורם המרכזי המבנה את אזרחותן הנחותה של נשים בחברה – האינקורפורציה של ההלכה הדתית במערכת המשפט – הוא גם החסם החדש שחותר תחת מעמדן של נשים בצבא.

שני כיוונים פרגמטיים, מנוגדים זה לזה, עשויים להיגזר ממצב הדברים שתואר. את הכיוון האחד בחרנו לכנות "שוק חופשי", בהשאלה מתשובתו של הרב הצבאי הראשי לשעבר, תא"ל אביחי רונצקי, לשאלה אם יש, לתפיסתו, גבול שיש להתוות ביחסי דת וצבא: "לא צריך להיזהר משום דבר. זה שוק חופשי."³⁶¹ "השוק החופשי" הפועל בצבא, על-פי תפיסה זו, יכתוב מציאות בהתאם ליחסי הכוח בין בעלי האינטרסים השונים. יש לשער כי כוחם המתעצם של חובשי הכיפות יכתוב סביבת שירות שהאינטרס הנשי והחברתי בשוויון מגדרי לא יבוא בגדרה. את הכיוון המנוגד נכנה "קו עצירה", ברוח התבטאויות שהמליצו לסמן קו שידגיש את עמידת המדינה על מימוש הנורמות הממלכתיות של הצבא.³⁶² מאמר זה ביקש להראות כי קו העצירה שהקפדה עליו נדרשת לצורך מניעת הדרת נשים כבר נחצה. עתה נדרשת, ובדחיפות, הדיפה תקיפה של ההדרה בטרם תמשיך להתקדם, כדי שיהיה אפשר לחזור אל קו העצירה.

לחקירת הממשק המיוחד שהמאמר עוסק בו – בין גברים לנשים, בין דתיות לחילוניות, בין צבא לחברה – תוך מיקוד המבט בנשים. מדובר בממשק מורכב ומרתק, היכול להיחקר גם מנקודות מוצא ומבט אחרות, שבמרכזן, למשל, הדתיות או הצבאיות. סיפור אחד אינו מוציא מכלל חשיבות את האחר. אנו מקוות שהקול והעמדה שבהם בחרנו במאמר זה ימריצו דיון ער ועמוק, אשר במהלכו, בין היתר, אפשר שיישמעו סיפורים משלימים ומתחרים.

359 הבר ושרביט-ברוך, לעיל ה"ש 116, בעמ' 11.

360 לוי מצבא העם לצבא הפריפריות, לעיל ה"ש 126.

361 בן שמחון, לעיל ה"ש 171.

362 בריאיון עימו עושה פרופ' יגיל לוי שימוש בביטוי "קו עצירה" כדי לתאר עמדה והמלצה של האלוף אבי זמיר ושל יועצת הרמטכ"ל לענייני נשים, תא"ל גילה כליפאי-אמיר, אשר קבעו כי נשים סובלות מתהליך הדרה בצבא, וכי נדרשת התוויית "קו עצירה" על-מנת לטפל בתהליך. שם.

אין ספק שהחייל הדתי, הנתבע לצאת מן המרחב המוגן של קהילתו ולשהות תקופה ארוכה במרחב הצבאי הנשלט על-ידי תרבות הרוב, זכאי לכיבוד זכותו לחופש דת ולהתאמה תרבותית. עם זאת, בעוד בחיים האזרחיים החייל חופשי לבטא את נאמנותו לאידיאולוגיה הדתית באופן בלתי-מסויג ולדקדק בשמירת מצוות לפי רמתו האישית, המרחב הצבאי, כמרחב ציבורי, מטיל מגבלות על אימוץ החמרות הלכתיות. במילים אחרות, לא ניתן להדיר נשים כדי להדר במצוות. אך זה בדיוק פועלה של פקודת השילוב הראוי: היא נותנת רישיון משפטי לאכיפת נורמות דתיות פטריארכליות במרחב הצה"ל-הציבורי ולשעתוק ההפרדה המגדרית מקהילת המוצא לחיי הצבא. הכללים מעורדים פרשנות מוקצנת להלכה האורתודוקסית, ובכך משמשים כלי-שרת בידי מגמות ההתחרדות בציבור הדתי, תוך הוצאת הרוח ממפרשיהן של יוזמות המבקשות להשתמש בכלים הלכתיים כדי להגמיש את ההלכה ולהביא לידי ליברליזציה שלה. בכך צה"ל מגייס את כוחו הכופה של המשפט לקידום חזון ההפרדה, תוך מתן מונופול למיעוט הקיצוני שבתוך המיעוט הדתי בהגדרת צרכיה של הקהילה בכללותה.

החיילת החילונית – הנתבעת גם היא לשהות בסביבה לא-נוחה, אשר נורמות פטריארכליות עיצבו את אופייה ומהותה – זכאית אף היא לקבל הזדמנות לשירות מעצים, מכבד ומשמעותי; שירות שבמהלכו תוכל, כדברי הקצינה רמה בסרט אפס ביחסי אנוש, "להטביע חותם". בשנים האחרונות פחתו למדי סיכוייה לממש את זכותה זו.

באופן רחב יותר, קואליציית הכוחות האידיאולוגית הדתית-הגברית עלולה להוסיף נדבך רביעי לסיפור המגדרי של שילוב נשים בצה"ל, שבו הממשק בין המהפכה הדתית למהפכה המגדרית יפיק מהפכה שמרנית שמשמעה דה-לגיטימציה של שירות נשים בכלל. במקרה זה אפשר שהדור הבא בכרוניקה של שירות נשים בצה"ל יעמוד בסימן הדרתן. אם אנו אכן עומדים על סיפו של "דור רביעי" שזו מגמתו, אזי הפרויקט הפמיניסטי של שילוב נשים בצבא – שהוכתר כאחד מגולות הכותרת של הישגי המאבק לשוויון מגדרי – אינו יכול לשקוט על שמריו. עליו להיערך לקראת אתגר שאפשר כי יהיה הגדול בתולדותיו.